

HASAN BASRİ ÇANTAY'IN MEALİNDE İTİKÂDÎ GÖRÜŞLERİ

Vezir HARMAN*

ÖZET

Hasan Basri Çantay, Osmanlı eğitim sisteminin etkilerini üzerinde barındıran bir âlimdir. Yazmış olduğu mealle sahip olduğu birikimi yansıtmıştır. Tasavvuftan, Eş'arîlikten ve Mâtûrîdîlikten izler bulmak mümkündür. Bu ekolleri nasıl meczettiğini görmek için, mealinde ortaya koyduğu itikadî ve kalamî görüşlerini araştırdık. Bu makalede, Çantay'ın varlık ve bilgi anlayışını ele aldıktan sonra dinin esaslarından altı iman esasına dair görüşlerini inceledik.

Anahtar Kelimeler: Hasan Basri Çantay, itikad, Kalam, meal.

ABSTRACT

Hasan Basri Çantay is a scholar who hosting on the effects of the Ottoman education system. He reflected the accumulation owned with meal that he wrote. it is possible to find traces of Sufism, the Eş'arîlik and the Mâtûrîdîte. We investigated the theological and doctrinal precis views revealed in the meall to see how create a synthesis these schools. In this article, then consider the Çantay's assets and information understanding, we examined the opinion on the basis of six principles of religious faith.

Key words: Hasan Basri Çantay, faith, Kalam, translation.

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, vharman@nku.edu.tr.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim'in temel amacı insanın inanç ve yaşam dünyasına rehberlik etmektir. Her Müslüman duygu, düşünce ve davranışlarını, ahlâkî, itikâdî ve fikhî açıdan Allah'ın kitabı ve Resûlullah'ın sünneti istikametinde şekillendirir. Bundan dolayı Kur'ân'ı okuma, anlama ve yaşama dönüştürme, Müslümanların hayatında önemli bir sorumluluktur. Ancak Müslümanların bu sorumluluğuna ek olarak, âlimlerin bir sorumluluğu daha bulunmaktadır. Bunların başında Arapça bilmeyen milletlerde Kur'ân'ın diğer dillere en doğru ve düzgün bir şekilde çevirisi gelir. Herhangi bir mezhebin, meşrebin ve ideolojinin etkisi altında kalmadan hakkı hakkıyla ortaya koyma çabasına dayanmalıdır. İslami ilimlere, Türk, Arap ve Fars edebiyatına vakıf olan Hasan Basri Çantay'ın (1887-1964),¹ Kur'ân mealini yazmasının temel sebebi de kendi zamanında yazılan "Kur'ân Tercümelere"nin (!) Hak Dinimizin temelinde bomba yerleştiren müsteşriklerin tercümelerini ve bazı zümrelerin batıl mezhebini dile getiren propagandalarını içeren eserler olmasıdır.² Çantay'a göre Kur'ân meallerinde, lafzın dışında kalan izahlarda, hurafelere ve hadis diye zındıklar, münafıklar ve cahiller tarafından sonradan uydurulmuş sözlere yer verilmemelidir.³ Bundan dolayı o, itikâdî ve kelâmî meselelerle ilgili konularda bir takım kelâmî izahlara yer vermiştir. Ayrıca Çantay, Allah'ın kelâmı ile fennin nazariyelerini karıştırmamanın âlimlerin sorumluluğunda olduğunu ifade etmiştir.⁴

Çantay, gerek *Kur'an-ı Hakîm ve Meal-i Kerim*'i gerekse diğer eserlerini yazarken Ehl-i Sünnet çizgisinde telif edilmiş eserlerden istifade etmeye özen göstermiştir. Bununla birlikte az da olsa

¹ Mücteba Uğur, *Ölümünün Onuncu yılı Münasebetiyle: Hasan Basri Çantay*, Diyanet İlmî Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi), 1974, cilt: XIII, sayı: 6, s. 376, 377.

² Hasan Basri Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim" (Önsöz), Risale Yayınları, İstanbul, 2014, 1/14.

³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim" (Önsöz), 1/15.

⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim" (Önsöz), 1/16.

Mu'tezilî ve tasavvufî literatürden de yararlanmıştır. Bu bağlamda Çantay, Ebû Zekeriyya el-Ferrâ'nın (207/823) *Meâni'l-Kur'an'ından*, Ebû Cafer Taberi'nin (310/923) *Câmiu'l-Beyân an te'vîli'l-Kur'an'ından*, Râgıb el-İsfahânî'nin (502/1108) *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân'ından*, İmam Gazzâlî'nin (505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-Dîn'inden*, Zemahşerî'nin (538/1143) *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl'inden*, Fahreddîn er-Râzî'nin (606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb'ından*, Kurtûbî'nin (656/1258) *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an'ından*, Kadî Beydâvî'nin (691/1291) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl'inden*, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl'inden*, Muhammed el-Hâzîn'in (741/1340): *Lübabu't-Te'vîl fî-Meâni't-Tenzîl'inden*, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (816/1413): *Şerhü'l-Mevâkıf'ından*, Celâleddin es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505): *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* ve *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Şeyh Velîyullah Dihlevî'nin (1180/1766): *Hüccetullahi'l-Bâliğa'sından*, Abdülaziz ed-Debbağ'ın (1132/1720) *Kitâbü'l-İbrîz'inden* istifade etmiştir.⁵

Öte yandan Çantay, Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm'inde kelimeler, tasavvuf ve felsefe içerisindeki farklı cereyanlara dikkat çekerek, bu konuda İzmirli İsmail Hakkî'nin görüşlerine katılarak ilim ve amel açısından bir değerlendirme sunmuştur. O'na göre ilim ve amel (irade ve talep), Resulullahın getirdiği esaslara uygun olmalıdır. Amelden yüz çevirip mücerred ilmi isteyen bazı *kelamcılar*, ilimden vaz geçip ameli talep eden kimi *tasavvufçular*, Resulullah'ın getirdiğine aykırı bir ilmi ve ameli isteyen *bidat erbabı*, Resulullah'a tabi olmaksızın ilmi ve iradeyi talep eden *filozoflar* delalette kalmışlar,

⁵ Recep Önal, *Hasan Basri Çantay'ın İnanç Konularına Yaklaşımı: 'Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm' Üzerine Fenomeno-Teolojik Analizler*, Kelam Araştırmaları, 13:1, 2015, s. 291.

Resulullah'a tabi olarak getirdiğine uygun surette ilim ve iradeyi isteyen kimseler ise hidayete ermişlerdir.⁶

Çantay, Türkiye'deki Müslümanların İslam'ı temel kaynaklardan en doğru şekilde öğrenebilmeleri için Kur'ân ve hadis çalışmalarına ek olarak Ebu Hanife'nin el-Fıkhü'l-Ekber'ini de tercüme ederek⁷ bu alandaki ihtiyaca cevap vermeye çalışmıştır. Nitekim onun mealindeki izahların çoğu itikâdî ve kelâmî meselelerden oluşmaktadır. Biz de bu makalemizde elimizden geldiğince Hasan Basri Çantay'ın mealindeki itikâdî ve kelâmî görüşlerini tespit edip sistematik bir şekilde sunmaya çalışacağız.

A. BİLGİ VE VARLIK ANLAYIŞI

Kelam ilminin diğer adı, usûlü'd-dindir. Usûlü'd-dîn, dinin esası, dinin asılları, dinin delilleri demektir. Usûl, üzerine başka şeyler bina edilen, temel, esas anlamına gelir. Mesela, Yüce Allah'ı bilmek, Peygamberin risâletini bilmeye nazaran asıldır. Zira Peygamberi bilmek, Peygamberi göndereni bilme üzerine bina edilir.⁸ Vacip ve mümkün varlığı konu alan usûlü'd-dîn'in işlevi, varlık alemine dair doğru ve geçerli bilgilerin üzerine bina edileceği ilkeleri belirlemektir. Tutarlı ve güvenilir bir bilgi etme yöntemi tespit edilmeden ve varlığı doğru tanımlamadan ilmi bir çalışma yapmak mümkün değildir. Bundan dolayı kelam sisteminde, bilgi ve varlık anlayışı önemli bir yere sahiptir.

⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/375. Ayrıca bakınız: İzmirli İsmail Hakkı, "*Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*", Dârul-Hilafetil-Aliye: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1336, s. 42.

⁷ Ebu Hanife, *Fıkhü'l-Ekber*, Çeviren: Hasan Basri Çantay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

⁸ Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Tahkîk: Seyyid el-Cemîlî, Dârul-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrût, 1404/1984, 1/8, 3/171.

1. Bilgi Anlayışı (Epistemoloji):

Çantay'a göre İslam'da ilim elde etme vasıtaları üçtür. 1. Selim hasseler (beş duyu) 2. Sadık haber 3. Akıl. Allah'ın ilmi bunlardan hariçtir. Zira Allah yaratılanlar gibi sebeplere muhtaç değildir.⁹ Bazı kelamcılara göre bilgi, kadim ve muhdes olmak üzere iki kısımdır. Kadim bilgi Allah'ın bilgisidir. Muhdes bilgi mahlûkatın bilgisidir. Muhdes bilgi de zarurî ve kesbî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. *Zarurî bilgiler*, insanların gücü dâhilinde olmadan ve akıl yürütmeden ulaştığı bilgilerdir. İnsanlar ulaştıkları zarurî bilgiler hakkında ihtilaf etmezler. Bedihî ve hissî bilgiler bu kısma girer. *Kesbî bilgiler* ise insanların gücü dâhilinde olup akıl yürüterek elde ettikleri bilgilerdir. Aklî ve şerî olmak üzere iki kısma ayrılan kesbî bilgilere nazarî bilgiler de denir. İnsanların hakkında ihtilaf ettikleri bilgiler kesbî/nazarî bilgilerdir.¹⁰

Çantay'a göre bilgi üretme aleti olan "bilmek ve idrak etmek" manasına masdar olarak da kullanılan aklın tercih edilen tanımı şudur: "*Nefsin, kendisiyle bilgileri kesbetmeye muktedir olduğu insanî nefsi-i natıkaya mahsus olan bir kuvvettir.*"¹¹ Aklın diğer bir tanımı de şudur: "*Bir cevherdir ki, gaipleri yani tasavvurî ve tasdikî meçhulleri vasıtalarla, mahsusatı ise müşahede ile idrak eder.*"¹² İslam filozofları akıl için dört merteye ispat etmiştir. 1. **Heyûlânî akıl**: Çocukların aklî bilgilerden yoksun buldukları bir halde ma'kulâtı kabul etmeye

⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/32. Krş: İmam Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Daru Sâdır, Beyrut, (Mektebetül-İrşad, İstanbul), 1422/2001, s. 69.

¹⁰ Bâkîllânî, *el-İnsâf fi mâ yecibu İ'tikaduhu ve lâ Yecûzul-Cehlu bihi*, thk. Habib b. Tahir, Daru Mektebetil-Maarif, Beyrut, 1432/2011, s. 120-122; Abdulkâhir b. Tahir Bağdadî, *Usulu'd-Din*, thk. Ahmed Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, s. 18, 19. Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fi Usuli'd-din*, thk ve trc: Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 55, 56.

¹¹ Râgîb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adan ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1412, s. 577; Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/32.

¹² Cürçânî, *Ta'rifât*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 1403/1983, s. 151. Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/32.

yatkın oldukları isti'dâd/yetenek anlamına gelir. 2. **Melekî akıl:** İnsanların zarûrî ve bedîhî bilgileri bilmesi ve nazari/kesbî bilgileri elde etmeye isti'dâdı demektir. 3. **Fiiî akıl:** Zarurî ve bedîhî bilgilerden nazari/kesbî bilgileri istihraç melekesidir. 4. **Müstefad akıl:** İdrak ettiği nazariyatın akıl indinde daimi olarak mevcut ve hazır olması ve kendinden gâib olmaması anlamına gelmektedir.¹³ Gazzâlî'ye göre bu dört akıl mertebesi Nur süresi 35. ayette temsili olarak ifade edilmiştir.¹⁴ Hasan Basri Çantay'a göre şer'î tekliflere menât olan akıl "melekî akıl"dır.¹⁵ Zira Gazzâlî'ye göre şeriat akıl ilişkisi şu şekildedir: "Akıl ancak şeriat ile hidayet bulur. Şeriat ise ancak akıl ile beyan olur. Akıl göz gibi, şeriat ışık gibidir. Işık olmadan göz, göz olmadan ışık fayda vermez."¹⁶ Çantay, zikrettiği bu akıl tanımları arasında hangisini benimsediğini açıkça beyan etmeyerek, her birinde benimsediği bir yön olduğunu ima etmiştir.

Çantay'a göre insanlar, yüksek bir şuur ve idrak ile donanımlı yaratılmışlardır ve akl-ı selimleri ile Allah'ın birliğine dair delilleri ve hakikatleri bulabilirler. Araf sûresi 172 ve 173. ayetlerde bu hakikat, belîğ bir istiare-i temsiliyye ile ifade edilmiştir.¹⁷

2. Varlık Anlayışı (Ontoloji):

Çantay kelamcılar gibi âlemi, Cenâb-ı Hakkın varlığına ve birliğine alamet olan ve delalet eden, kendisinin dışındaki her şey olarak tanımlamaktadır.¹⁸ Çantay'a göre "yedi gökle yer ve bunların içinde bulunanlar onu tesbih ederler. Hiç bir şey hariç değil, hepsi

¹³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/32. Krş: Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf meehu Haşiyete Siyelkûti ve'l-Halebî*, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1319/1998, 6/46-48; Gazzâlî, *Me'âricu'l-Kuds fi Midrâci Marifeti'n-Nefs*, Darul-Afâkil-Cedide, Beyrut, 1975, s. 51, 52.

¹⁴ Gazzâlî, *Me'âricu'l-Kuds*, s. 56.

¹⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/32.

¹⁶ Gazzâlî, *Me'âricu'l-Kuds*, s. 57.

¹⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/321.

¹⁸ Abdulkâhir Bağdâdî, *Usulu'd-dîn*, Daru'l-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, s. 53; Nureddin Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usuli'd-dîn*, thk ve trc: Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 61; Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/20.

O'nu hamd ile tesbih eder. Fakat siz onların tesbihini iyi anlayamazsınız"¹⁹ ve Hac sûresi 18. ayetlere göre Cenâb-ı Hakki yalnız canlı ve şuurlu gördüğümüz mahlûklar değil, şuursuz tanıdığımız hayvanların hatta güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların ve hatta hayat eserinden mahrum olduklarını sandığımız cemadatların bile tesbih ve tenzih etmekte oldukları anlaşılır. Çantay, Mehmet Ali Aynî beyin "*Şeyhi Ekber'i Niçin Severim*" adlı eserinden benimsediği şu görüşlere yer vermiştir. Muhyiddin-i Arabî'nin en yüksek mülahazalarından biri şudur: "***Sırr-ı hayat eşyanın hepsine sâridir.***" Hareketsiz olduğunu zannettiğimiz cemadatlarda aslında elektronlarına varıncaya kadar kendi içlerinde akıllara hayret veren bir hareket içindedirler. Utarid yıldızı saniyede yaklaşık 38 metre kat ederek güneşin etrafındaki devrini 88 günde tamamlarken, elektron ise saniyede 2000 kilometre kat ederek bu kısa zamanda kendi güneşi etrafında 620.000 milyar defa deverana muvaffak olmaktadır. Dolayısıyla cemadatlarda Allah'ın "Hayy" ism-i şerifine mazhar olmuş, hayat sahibi varlıklardır ve kendilerine has bir şuura maliktirler.²⁰ Varlık âleminde hareket etmeyen nesnelere cemadat dense de, mikrodan makro âleme kadar kâinata bulunan her şey kesintisiz olarak hareket eden yapısıyla tesbih içindedir. Çantay'ın aktardığı gibi maddenin içindeki elektron olağanüstü bir hızla hareket etmektedir. Ancak bu hareket hali, onların bir şuura sahip olmalarını gerektirmez.

Çantay'a göre eşya ya âlem-i halktandır ya da âlem-i emirdendir. Halk âlemi bir şeyden yaratılan "mülk" iken, emir âlemi lâşeyden yaratılan "melektut"tür. A'râf sûresi 185. ayet²¹ buna delildir. Cisim ve cismânî olup muayyen bir miktara mahsus olan her şey âlem-i halktan iken, hacimlikten ve miktardan beri olan her şey de âlem-i emirden yani âlem-i ervahtandır. Cenâb-ı Hak âlem-i halktan olan ecrâm-ı felekiyyeden ve yıldızlardan her birini, âlem-i emirden

¹⁹ İsrâ, 17/44.

²⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/82.

²¹ "Onlar, Allah'ın göklerdeki ve yerdeki melektutuna ve yarattığı her hangi bir şeye ve belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna hiç bakmadılar mı?" A'râf, 7/185.

olan meleklerden bir meleğe tahsis buyurmuştur. Âlem-i halk, Allah'ın teshirinde iken; âlem-i emir Allah'ın tedbirindedir.²²

Çantay'a göre Allahu Teâlâ'nın âlemi var etmesi bakımından ibda, halk ve tedbir olmak üzere üç sıfatı vardır. *İbda'*, bir şeyi bir şeyden olmayarak var etmesi demektir. "Bedî'u's-semavati ve ve'l-ard"²³ ayetine göre gökler ve yer maddesiz olarak yoklukta çıkmış oluyor.²⁴ Resulullah (s.a.v)'e bu emrin ibtidasından sorulunca şöyle buyurdu: "*Allah, kendisinden başka hiçbir şey yok iken, var idi.*"²⁵ Beyâzîd-ı Bistâmî'nin "hala da öyledir" sözü meşhurdur.²⁶ Çünkü tasavvuf ehline göre eşya, ancak Allah'ın varlığıyla mevcuttur. Onlar hakiki bir mevcut değildir, gölgeden ibarettir. Onlara varlık isnadı da görecelidir, izafidir. Bu konuda onların şiarı "la mevcude illallah"²⁷tır.

Tasavvufçuların Allah-âlem ilişkisini eşya-gölge ilişkisine benzetmesi, felsefecilerin güneşin yaydığı ışık ile olan ilişkisine benzemektedir. Allah hakkında getirilen bu tür misallerde kasıt, âlemin var olmak için vacibu'l-vucud olan Allah'ın yaratmasına muhtaç olduğunu beyan etmek olsa bile eleştiriye açık bir benzetme sayılır. Zira âlemin yaratılması tecelli şeklinde değil, irade ile meydana gelmiştir. Tecellide aklî ve tabîî bir zorunluluk vardır.

²² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/292.

²³ En'âm, 6/101.

²⁴ Veliyullah b. Abdurrahim Dihlevî, *Hüccetüllahi'l-Bâliğa*, Tahkik: Seyyid Sâbık, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, Trs. s. 24, 25.

²⁵ Buhârî, Bed'ul-Halk, 1.

²⁶ Çantay'ın Beyazîd Bistami'ye nispet ettiği bu sözün kaynağını bulamadık. Ancak İbn-i Arabî isim vermeden Bistami'ye nispet edilen bu sözü Futuhâtı Mekkiye'de nakletmektedir. İbn Arabî'ye göre bu sözden kasıt zat değil uluhiyyet açısından dır. Zira kesret aynda değil nispettedir. Buna göre İbn Arabî bu sözü "Allah vardı ve O'nunla birlikte bir ilah yoktu. Hala da Onunla birlikte bir ilah yoktur" şeklinde yorumlamaktadır. İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddin, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, 1/69.

²⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/260, 3/185, 186. Beyâzîd-ı Bistâmî'nin sözünün kaynağına ulaşamadık. Ancak Şerafeddin Mardin, Vahdeti vucud ve Vahdeti Şuhud" adlı makalesinde İbn Arabî'nin aynı sözü söylediğini naklediyor: <http://www.saadettinmerdin.com/genel/130-vahdet-i-vucud-ve-vahdet-i-suhud.html> (09.07.2015)

Ayrıca âlemi, Allah'ın zatî varlığının zorunlu bir neticesi görmekle “âlemi Allah'ın varlığının tecellisi ile kadim” kabul etmek anlamına gelecektir. Hâlbuki kelamcılara göre âlem, Allah'ın varlığı ile değil, yaratıcı iradesi ile mevcuttur.

Halk, bir şeyi bir şeyden var etmektir. Nitekim Allahu Teâlâ, Hz Âdem'i topraktan, cini dumansız ateşten yarattı. Akıl ve nakil şehâdet eder ki Allahu Teâlâ, yaratışta âlemi cinslere, nevilere ayırmış, bunların her birine de bir takım özellikler vermiştir. Zehirin özelliği yiyeni öldürmesi, zencefilin sıcaklık ve kuruluk, kâfurun ise soğukluk vermesidir. Allah'ın âdeti, bu özellikler neye verildiyse ondan ayırmamak, onun fertlerini o özellikler içinde tanıtmak, o sayede diğer benzeyiş ihtimallerinden seçmeyi ve onları birbirinden ayırt etmeyi sağlamak şeklinde süregelmiştir. Nitekim Peygamber Efendimiz de bize eşyadan birçoğunun özelliklerini bildirmiştir. Tesirlerini de onlara nispet etmiştir.²⁸ “Çörek otunda ölümden başka her derde deva vardır.”²⁹ “Sütleğen (otundan sakının. Çünkü) onda çok hararet verme özelliği vardır. Şayet ölüme şifa olan bir şey olsaydı, o sinameki (otu) olurdu.”³⁰ Ancak Çantay'a göre her şeyde hakiki müessir Cenâb-ı Hak'tır.³¹ Tesirin kula nispeti, mülkün kula nispetinin mukayyet olması gibidir. Mülkün Allah'a nispeti nasıl ki mutlak bir hakikat ise, tesirin Allah'a nispeti de bu şekildedir. Zira Allah'ın kâinatla olan ilişkisi, deist anlayıştaki gibi olup biten bir durum değildir. Bilakis mahlûkat, teist anlayıştaki gibi, “teceddûdü emsal” denilen arazların sürekli yeniden yaratılması, irade, izin ve müdahale arasında mekik dokuyan bir yapıya sahiptir.

Tedbir ise bütün tabiatı idare etmek demektir. Onun dönüp geldiği nokta da tabiat hadiselerini maslahata götüren hikmet, nizam

²⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/260, 3/185, 186. Dihlevî, *Hüccetüllahi'l-Bâliğa*, s. 24.

²⁹ Buhari, Tıb, 7.

³⁰ İbn Ebi Şeybe (235/850), *Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetur-Rüşd, Riyad, 1409, 5/33. Ahmed b. Hanbel, Müsned, 13/45. İbn Mace, Tıb, 12. Tirmizi, Tıb, 30.

³¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/64.

ve intizamdan ibarettir. Nitekim Yüce Allah'ın buluttan yağmur indirmesi, insanlar ve hayvanlar vakitlerinin sonuna kadar yaşamalarına sebep olsun diye o yağmurla yeryüzünden nebat çıkarması, ateşe atılan Hz İbrahim için ateşi serin, hoş ve selamet kılması gibi hususlar Allah'ın yeryüzündeki tedbirine delalet etmektedir.³²

Allah ve irade sahibi mükellefler arasındaki en önemli ilişki teklif konusudur. Şeriat gelmeden önce ilahî teklif var mıdır? Mâtûrîdîlere göre peygamber ve kitap gelmeden önce de kul, akli ile küfürden kaçınıp marifetullahla ulaşmakla mükelleftir, ancak şer'î ahkâm ile mükellef değildir. Eş'arîlere göre ise şeriat gelmeden önce kişi ne marifetullahla ne de şer'î ahkâmla mükellef değildir.³³ Çantay, bu konuda Mâtûrîdîlerin değil, Eş'arîlerin görüşünü desteklemektedir. Çantay'a göre şeriat gelmeden önce ilahî teklif yani dini sorumluluk yoktur. Çünkü Zümer sûresi 71. ayette haber verildiği gibi melekler cehennem ehlinin cezalandırılmasını peygamberlerin gelmesi ve kitapların tebliğine bağlamaktadır.³⁴ Eş'arîler bu görüşlerini, ahirette sevap ve cezaya müstehak olma anlamındaki eşyadaki husun ve kubhun akli değil, şerî olmasına dayandırmaktadırlar. Zira akıl, eşyadaki husun ve kubhu idrak etse de vacip kılmaz. Akıl sadece muarriftir. Vacip kılan şeriatidir. Eşyada asıl olan mubahlıktır. Eşyanın farz veya haram olup olmadığı hakkında delile ihtiyaç vardır. O delil de Allah'tan vahiy alan resuldür. Şeriat gelmeden önce farz ve haram yoktur.³⁵ Ancak Mâtûrîdîler, marifetullahı bundan istisna ederler. Görüldüğü gibi Çantay, iman anlayışını akıl üzerine değil, şer'î bilgi olan nas üzerine temellendirmiştir. Sonra da iman esaslarını bunlar üzerinden açıklamaya çalışmıştır.

³² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/260, 3/185, 186. Dihlevî, *Hüccetüllahi'l-Bâliğa*, s. 24, 25.

³³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 2/146–149.

³⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/458. Çantay, bu ayetin delaletinde ve izahında Eşarî kelamcılarından Beyzavî'nin tefsirini kaynak göstermektedir.

³⁵ Abdulkahir Bağdâdî, *Usulu'd-din*, s. 186, 226–227, 251, 255–256, 261, 262. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 2/123.

B. İMAN KONULARIYLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİ:

Kelam ilmi açısından ihtilaf edilen konulardan birisi de imanın tarifi ve iman amel ilişkisidir. Çantay'a göre iman temenniden ibaret değildir. İman, eğer kalpte yerleşir, doğruluğunu ve samimiyetini iyi amel ve hareketlerle tasdik ederse işte o vakit makbul olur.³⁶ Hasan Basri Çantay, iman-amel ilişkisine dair En'âm sûresi 158. ayetin³⁷ amelsiz imanın muteber olmadığını söyleyenlerin delili olduğunu dile getirerek burada her hangi bir yorum yapmamıştır. İbrahim sûresi 24 ve 25. ayetlerin³⁸ izahında ise ayette geçen "kelime-i tayyibe" kelime-i tevhitir ki "*aslı kalp ile tasdik, fer'i dil ile ikrar, meyvesi bedenle amel-i salih işlemektir.*"³⁹ Çantay, ibn Kayyım El-Cevziyye'den de şu nakilde bulunmuştur: "*Bir ağacın damarları, gövdesi, dalları ve meyvesi vardır. İman ve İslam da böyledir. Onun damarları ilim, marifet ve kesin hakikat bilgisidir. Gövdesi ihlâstur. Dalları iyi amellerdir. Meyvesi güzel amellerin gerektirdiği makbul eserler, övülmüş sıfatlar ve temiz huylardır. Bir ağaç diri kalmak için sulanmak, bakılmak ister. Bunlar ihmal edilirse ağaç kurur. Kalpteki İslam ağacı da böyledir. Eğer sahibi faydalı ilim, salih amel ve tefekkürle her zaman bakıp gözetmezse o da kurumak tehlikesine maruz kalır. Resulullah sallallahu aleyhi ve selem şöyle buyurdu: "Elbise nasıl yıpranır eskirse, kalpteki imanda öylece yıpranıp eskir. O halde imanınızı daima tazeleyiniz."*⁴⁰ Bundan anlaşılıyor ki: Cenâb-

³⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/389.

³⁷ "Onlar haalâ kendilerine ille (azâb yapacak) meleklerin gelmesini, yahud (bizzat) Rabbinin gelmesini veya Rabbinin âyet (ve mu'cize) lerinden birinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin âyetlerinden biri geldiği gün, daha evvelden iman etmiş olmayan veya imânında bir hayır kazanmış olmayan hiç bir kimseye (o günkü) imanı asla fâide vermez. De ki: «Bekleyin! Çünkü biz (de) şübhesiz bekleyicileriz».Enam, 6/158.

³⁸ "Görmedin mi, Allah sana nasıl bir mesel îrâd etmiştir. Güzel bir kelime, kökü sabit (ve sağlam) ve dal (lar) ı semâda (yukarıda) olan bir ağaç gibidir. Ki o (ağaç) Rabbinin izniyle her zaman yemişini verir durur. Allah insanlara (böyle) misâller îrâd eder. Olur ki onlar çok iyi düşünüp ibret alırlar." İbrahim, 14/24, 25.

³⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/26.

⁴⁰ Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Neysaburî (405/1015), *Müstedrek ale's-Sahihayn*, Tahkik: Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut,

*ı Hakkın kullarına emrettiği ibadetleri vakti vaktince hakkıyla yapmaya ihtiyaç vardır."*⁴¹ Dolayısıyla Çantay, ameli imandan saymamakla birlikte, imanı muhafaza etmenin bir gereği ve imandan fayda elde etmeyi sağlayan bir sonuç olduğunu kabul etmektedir.

Çantay, Yeni İlmî Kelam âlimlerinden İzmirli İsmail Hakkı'nın (1868-1946) "*Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*" adlı eserinden iman ve amel ilişkisini izah etmek için tevhidin ilmi ve ameli yönüne dair önemli bir aktarımda bulunmuştur. Çantay'a göre Kur'ân'ın itikadda esasları iki şey üzerinedir. İlmî tevhid ve amelî tevhid. Resulullah bu iki tevhide sağlamak için gönderilmiş, diğer peygamberlerin daveti de bu iki esas üzerine olmuştur. Çünkü saadet, salah ve kemal, faydalı ilimden ve salih amelden neşet eder. Hz Muhammed, bunların en üstününü getirmiştir. İlmî tevhid, faydalı ilimdir; amelî tevhid ise salih ameldir. Hayrı getiren ve ebedi saadeti getiren faydalı ilim, Allah'ı bilmektir; salih amel ise Allah'ın emri gereğince hareket etmektir. Sahibine hayır getiren ve ebedi saadeti getiren "faydalı ilim", *iman* ve *Resülullah'ın haber verdiği şeyleri tasdik etmektir*. "Salih amel" ise *Allah'ı bir ve tek tanıyarak, yine bir tek Allah'a ibadet etmek ve Resülullah'ın emrettiği şeylere itaat*tır. İşte İslam budur. İlmî tevhid, söz ve bilgide tevhide içerirken, amelî tevhid ise kast, irade ve amelde tevhide içerir. İlmî tevhid, Cenabı Hakk hakkında isbatı vacip olan kemal sıfatlarını ispat etmeyi ve tenzihi vacip olan sıfatlardan tenzih etmeyi, ayrıca ispat ile tatilden, tenzih ile ise teşbih ve temsilden kaçınmak gibi hususları içerir. Amelî tevhid ise ortağı olmayan bir tek Allah'a ibadeti, O'na muhabbeti, ihlâsı, tevekkülü, O'ndan korkmayı ve ümit kesmemeyi, hiçbir şeyde O'na benzer yakıştırmamayı kapsar.

1411/1990, 1/45. Taberani'nin Mucemul-Kebir'in'de şu şekilde geçmektedir: "*Elbise nasıl yıpranır eskirse, kalpteki imanda öylece yıpranıp eskir. Allah'tan imanınızı yenilemesini isteyin*" bir de "*Elbise nasıl yıpranır eskirse, kalpteki imanda öylece yıpranıp eskir. Kuran okuyun ki kalplerinizdeki imanı yenilesin*" Taberânî (360/971), *Mu'cemu'l-Kebir*, thk. Hamdi b. Abdulmecid, Daru's-Demi'î, Riyad, 1415/1994, 13/36, 14/69.

⁴¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/26. Bkz. İbn Kayyım el-Cevziyye, *I'lâmul'l-Muvakkîîn 'En Rabbi'l-Âlemîn*, Tahkik: Taha Abdurrauf Sa'd, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1973, 1/174.

İlmî tevhidin teşbih ve tenzih gibi iki zıddı vardır. Amelî tevhidin de iki zıddı vardır. Allah'a muhabbetten, tövbe ve tevekkülden yüz çevirmek, bir de bunlarda şirk koşturmak. Faydalı ilmin zıddı, Allah hakkında bilmediği şeyi söylemek, salih amelin zıddı ise şirk koşturmak. İlmî tevhid ile amelî tevhid, ihlâs ve kafirun sûresinde toplanmıştır. İlmî tevhid imanı, amelî tevhid İslam'ı içine alır. İki tevhitten biri mutlaka öbürüyle tamamlanır. Çünkü Peygamber Efendimizin gönderildiği Arap müşrikleri de Allah'ın varlığını ikrar etmelerine rağmen, onlara müşrik denilmiştir. "Hakiki ilah", ibadete layık olandır. Tevhid de ortak koşturmaksızın bir tek Allah'a ibadet etmektir. Yoksa "Allah her şeyi yaratandır. Rabdir" demek kâfi değildir. "ondan başka ibadete layık bir varlık yoktur" demek lazımdır. Birincisi ilmî ve Rububiyet tevhidi iken, ikincisi ise iradî ve ulûhiyet tevhididir. "*Allah kullarının fiillerini yaratmıştır. Bütün kâinatı irade etmiştir. Âlemlerin Rabbidir*" benzeri kevnî ve kaderî hakikatler ilmî ve rububiyet tevhidinde dâhilken, "*Allah'ın emrettiği sevilir. Din Allah'ın hükmettiğidir. Allah'ın yasak ettiği sevilmez. Sevdiği sevilir. Sevmediği sevilmez*" benzeri dinî ve şer'î hakikatler ise iradî ve uluhiyet tevhidinde dâhildir. Yalnız kevnî hakikatlerle yetinip dinî hakikatlere tabi olmayanlar peygamberin tabilerinden sayılmazlar. Bazı işlerde dini hakikatlere uymayan kimsenin o nispette imanında zayıflık vardır. Bu hal imanın kemaline aykırıdır. Yalnız ilmi istemek sapkınlık olduğu gibi, yalnız amelî istemek de öyledir. İlim, amelden ve iradeden öncedir. Kişinin önce kime ve nasıl ibadet edeceğini bilmesi lazımdır. Daha sonra da Allah'ın emrine göre ibadet etmesi gerekir.⁴²

Çantay'a göre iman, tasdik açısından fazlalık eksiklik kabul etmez. Fakat yakın (inancın derecesinin kesinliği) açısından iman artabilir ve eksilebilir. Mesela Hz İbrahim'in "*Ey Rabbim! Ölülere*

⁴² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/374, 375. Krş. İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*, s. 40-42.

nasıl dirilteceğini bana göster"⁴³ şeklindeki niyazı ilm-i yakinden ayne'l-yakine ermek içindi.⁴⁴

Çantay'a göre ye's halinde iman geçerli değildir. Çantay, bu konuda Aliyyu'l-Kârî'nin de reddiye yazdığı İbn-i Arabî'nin (638/1241) asıl fikrinin farklı olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵ Her ne kadar İbn-i Arabî'nin Fusus'taki ifadelerinden Firavun'un imanının geçerli olduğunu savunduğu zannedilse de, aslında Futuhat'ın 62. babında bu konudaki itikadı bundan farklıdır. Orada İbn-i Arabî şöyle demektedir: "*Günahkârlar dört zümredir. Hepsi, bir daha içinden çıkmamak üzere ateştedir. Onlar Firavun ve emsali gibi Allah'a karşı kibirlenen, nefsinde tanrılık iddia eden ve onu Cenâb-ı Hak'tan nefy ile "Ey cemaat ben sizin için kendimden başka tanrı bilmiyorum. Ben sizin en yüce tanrınızım" diyen adamlardır. Nemrut ve diğerleri de böyledir.*"⁴⁶ İbn Arabî, Futuhat'ı Fusus'tan önce yazmıştır. Futuhat ile Fusus'taki ifadeler birbiriyle çelişmektedir. İbn Arabî Fusus'ta şöyle demiştir: "*Firavun, Beni İsrailin iman ettiğine yakinen iman etti. Ancak bu yakın dilediğinden farklı şekilde olmuştur. Allah, Firavunu ahiret azabından korudu. 'senden sonrakilere bir ayet olman için bugün senin bedenini kurtaracağız'*"⁴⁷ ayetinde belirtildiği gibi onun bedenini de kurtarmıştır. '*Ahiret azabını hak etmiş olanlar elem verici azabı görseler bile iman etmezler.*"⁴⁸ Böylece Firavun bu grubun

⁴³ Bakara, 2/260.

⁴⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/106.

⁴⁵ Aliyyu'l-Kârî, İbn-i Arabî'nin vahdet-i vücud anlayışına karşı yazdığı reddiye içinde Firavunun imanı konusunda İbn Arabî'nin görüşünü eleştirmiş ve bu konuda müstakil bir risale kaleme aldığını belirtmiştir. Bkz: Aliyyu'l-Kârî, *er-Red ale'l-Kâilin bi Vahdet-i Vücud*, thk. Ali Rıza b. Abdullah, Darul-Memun lit-Turas, Dimeşk, 1415/1995, s. 37, 86, 87.

⁴⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/412. Bkz: İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddin, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, 1/454.

⁴⁷ Yunus, 10/92.

⁴⁸ Yunus, 10/97.

dışına çıkmıştır."⁴⁹ İbn-i Arabî, Fusus-u Hikem'i Futuhat'tan sonra yazdığı için⁵⁰ Aliyyu'l-Karî usulen eleştirisinde haklıdır.

Çantay'a göre dinin aslı olan iman esasları sırasıyla Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kaza ve kadere iman gibi esaslardır.⁵¹ Şimdi sırasıyla Çantay'ın iman esasları ile ilgili görüşlerini inceleyelim.

1. Allah'a iman bağlamındaki görüşleri:

Çantay'a göre Allah lafzı, Cenâb-ı Hakkın zatını, sıfatlarını ve fiillerini hep birden ifade eden lafzâ-i celâldir. Bütün kemal sıfatları O'ndadır. Hak ve batıl mabudlar için kullanılan ve Tanrılar şeklinde cemi'lenen "Tanrı" kelimesi O'nun yerini tutamaz. Allah cemi'lenemez. Allah, Allah'tır.⁵² Hasan Basri Çantay, "tanrı" kelimesini mealinde cem'i yapılabilen "ilah" kelimesi yerine kullanmıştır. "*Allah'tan başka tanrı yoktur*"⁵³ Çantay'a göre esmâ-i hüsnanın hiçbirisi kıyâsî değildir, hepsi tevkîfidir. Cenâb-ı Hakkın kendine vermediği, Kitap ve sünnetten bir nas bulunmayan isimlerle O'nu adlandırmak caiz değildir.⁵⁴ Çantay'a göre Allah'ın esmasından olan "Ehad" Allah'ın zatı itibariyle bir olduğuna işaret ederken, "Vâhid" ise mahiyette ve kemal sıfatlarında eşi ve benzeri olmasının muhal olmasına işaret eder.⁵⁵

1.1. Tevhid ve Kısımları:

Çantay, tasavvufta olması gereken tevhid anlayışını Seyyid Şerif Cürçânî'nin tevhid tanımıyla izah etmiştir. "*Tevhid, tasavvufta*

⁴⁹ İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, thk. Abul'alâ Afîfî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs, s. 211, 212.

⁵⁰ İbn Arabî, Fusus'ta Futuhatı Mekkiye atıfta bulunmaktadır. İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 221.

⁵¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/205

⁵² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/20.

⁵³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/66, 102.

⁵⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/323.

⁵⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/373. Bakınız: Ali b. Muhammed Cürçânî, *Ta'rîfât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 1403/1983, s. 69.

Allah'ın zatını her hangi bir şekilde akla gelen her hangi bir düşünce ve hayalden ayrı tutmaktır. Bu, üç şekilde olur. 1. Rububiyetini bilmek, 2. Birliğini ikrar etmek, 3. Kendisine hiçbir şeyi eş tutmamaktır."⁵⁶

Çantay, Dihlevî'nin tevhide dair şu görüşleriyle tevhidin mertebelerini izah etmektedir. Tevhidin üç mertebesi vardır. **1. Tevhid-i Ef'âl:** Varlıkta Allah'tan başka hakiki bir müessir olmadığı hakikatine ulaşmak. Bu birinci ve düşük olan mertebedir. Alameti tam bir tevekküldür. **2. Tevhid-i Sıfat:** Bütün kudretleri ve ilimleri Allah'ın kapsayıcı ve mutlak kudret ve ilmine gark olarak görmüş olmak, her kemali de O'nun hüviyet nurundan bir parıltıdır, diye kabul etmektir. Bu mertebeye birincisinin üstündedir. **3. Tevhid-i zat:** Allah'ta yok olma ve fena bulmaktır. Artık bu makamda bütün işaretler ve ibareler yok olur. Bunun ifadesi "la mevcude illallah"tır.⁵⁷ Başka bir açıdan tevhidin 4 mertebesi vardır: 1. Allah'a has olan "vacibu'l-vucubluğu" kendi kendine mutlak varlık olma vasfını Allah'tan başkasına vermemek. 2. Arşın, göklerin, yerin, bütün varlıkların yaratıcısının ancak Allah olduğuna inanmak. 3. Göklerin, yerin ve aralarında bulunan her şeyin Allah tarafından tedbir edilmekte olduğuna iman etmek. 4. İbadete O'ndan başka kimsenin müstahak bulunmadığına iman etmek. İlahi kitaplar ilk iki mertebeden bahsetmemişlerdir. Çünkü bunlarda ne Arap müşriklerinin ne Yahudilerin ne de Hıristiyanların hiçbir ihtilafı yoktur. Hepsi buna inanmışlardır. Nitekim Kur'ân-ı Kerim bunların onlar tarafından kabul edilmiş mukaddimelerden olduğunu açıkça söyler.⁵⁸ Üçüncü ve dördüncü mertebeye birbirine örülmüştür, ayrılmazlar. Çünkü aralarında tabii bir bağ vardır. İşte insanlar bunlar hakkında ihtilafa düşmüşlerdir.⁵⁹

⁵⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/373. Bakınız: Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 69.

⁵⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/373.

⁵⁸ Ankebut, 29/61-63. Lokman, 31/25.

⁵⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/8. bk. Yunus, 10/32. Dihlevî, *Hüccetüllahi'l-Bâliğa*, s. 124.

1.2. Selbî sıfatlar:

Çantay'a göre sapkın fırkalar hariç olmak üzere Ehl-i Sünnet selbî sıfatlar hakkında ittifak etmişlerdir. Selbî sıfatlar şunlardır: "*Allah, cisim değildir. Cevher değildir. Araz değildir. Mahdut değildir. Ma'dûd değildir. Ba'z değildir. Cüz' değildir. Mürekkebe değildir. Mütenâhî değildir. Eşyaya müşabih değildir. Keyfiyet değildir. Zaman ve mekânla mukayyet değildir.*"⁶⁰ Allah, zatında ve sıfatlarında mahlûklara benzemekten münezzehtir. Allah'ın zâtı, mahlûkların zatlarına benzemediği gibi, sözü de onların sözlerine benzemez. Emri ve nehyi nâfizdir. Vâ'dinden ümit uyanır. Va'idinden (tehdidinden) ise korkulur.⁶¹ Allah'ın Hz Âdem'e ve Hz İsa'ya ruhundan üflemesi temsil ve i'tibardan ibarettir. Çünkü nefes, latif bir cisimdir ki mütekellimin kesif olan cismine dâhil olur ve yine oradan çıkar. Hâlbuki Cenâb-ı Hak cisimlikten münezzehtir. Nefes genellikle "nefes-i Rahmân" şeklinde "Rahman"a nispet edilir. Çünkü Allahu Teâlâ "Rahman" ismiyle a'yâna rahmet ederek esma ve sıfat olan niseb-i ilahiyeden istedikleri şeyleri vermiştir.⁶² Bu izahlarla Çantay, bu tür konularda teccime benzeyen yorum ve anlayışlardan Allah'ı tenzih etmek gerektiğini vurgulamaktadır.

Hululiyeye, Kur'ân'da geçen "âdem'e ruhumdan üflediğimde"⁶³ ifadesine dayanarak ruhun Allah'ın bir parçası olduğunu savunmuştur.⁶⁴ Çantay'a göre ruhun Allah'a izafesi "Allah'ın evi ve Allah'ın devesi" gibi o şeyin şerefini ortaya koymak içindir.⁶⁵ İmam Mâturîdî'ye ve birçok âlime göre ruhun Allah'a izafe edilmesi "Allah'ın evi ve Allah'ın devesi" izafetinde olduğu gibi yaratılanların

⁶⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/90.

⁶¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/154.

⁶² Çantay, Hasan Basri, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", Baskı Milsan Sanayi, Web ofset tesisleri, İstanbul, 1985, s. 152. (Nisâ, 6/171. ayetin dipnotu.) Malesefi yeni baskıda bu dipnot bulunmadığı için eski baskıyı kaynak olarak göstermek zorunda kaldık.

⁶³ Hicr, 15/29. Sa'd, 38/72.

⁶⁴ Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, 26/410.

⁶⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/438. Sad, 38/72.

şereflendirilmek için Allah'a izafe edilmesi içindir. Çünkü ruh, diğer mahlûkat gibi mahlûkattan biridir.⁶⁶ Zira Eş'arî âlimi Abdulkâhir Bağdadî'ye göre Allah, cevher ve araz cinsinden bir ilah değildir. Çünkü Allah, bir ruh olmadan hayat sahibidir. Dolayısıyla O'ndan bir parça ruhun başkasına intikal etmesi muhaldir. Allah'tan bir ruhun insana intikal ettiğini savunan Hululiye'nin görüşü batıldır.⁶⁷ Mâtürîdî âlimi İmam Pezdevî'ye (493/1080) göre hayat sahibi olanın ruhunun olması şart değildir. Bundan dolayı şöyle deriz: "*Allah, diridir. O'nun hayatı vardır. O'nun için ruh söz konusu değildir.*"⁶⁸ Bundan dolayı Allah'ın ruhundan üflemesi mecâzi bir kullanıma sahiptir. Zira Allah, cesetleri yarattığı gibi ruhları da yaratmıştır.

İmam Mâtürîdî'ye göre Hz Âdem'e ruhun üflenmesi Hz İsa'ya ruhun üflenmesi gibidir.⁶⁹ "*Zira Allah katında İsa'nın misali Âdem'in misali gibidir. Allah, Âdem'i topraktan yarattı. Ona 'ol' dedi. Oluverdi.*"⁷⁰ Fahreddin Râzî'ye göre Hz Meryem'e Hz İsa'nın ruhunu üfleyen Allah mı yoksa Allah'ın emriyle Cebrail mi olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Zira "*ırzını iffetle korumuş olanı (Meryem'i de an.) Biz ona ruhumuzdan üfledik*"⁷¹ şeklindeki benzer bir ifade kullanılmıştır. İbn Kesir'e göre selef âlimlerinden biri hariç ruhu üfleyen Cebrail olduğunu söylemişlerdir. Kur'an'da Cebrail'in Hz İsa'nın ruhunu üflediği açıkça ifade edilmese bile "*Biz ona ruhumuzu gönderdik. Ona tam bir beşer olarak temessül etti*"⁷² "*Cebrail, "Ben ancak Rabbinin elçisiyim. Sana tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim" dedi*"⁷³ şeklindeki ifadelerden dolayı

⁶⁶ İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 8/645. Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmil-Kur'an*, thk. Ahmet el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş, Dârul-Kutubil-İlmiyye, Kahire, 1384/1964, 10/24. Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, 19/139.

⁶⁷ Bağdadî, *Usulud-din*, s. 92.

⁶⁸ Pezdevî, Ebul-Yusr Mâtürîdî, *Usulud-din*, thk. Hans Peter Linss, Mektebetu Ezheriyyetut-Turas, Kahire, 2003, s. 232.

⁶⁹ İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 6/436.

⁷⁰ Ali İmran, 3/59.

⁷¹ Enbiya, 21/91. Tahrir, 66/12.

⁷² Meryem, 19/17.

⁷³ Meryem, 19/19.

Cenab-ı Hakk'ın, Hz Meryem'e İsa'nın ruhunu üflemesi için Ruhul-Kuds olan Cebrail'i gönderdiği kabul edilmektedir.⁷⁴ İsmail Hakkı Bursevî'ye göre Hz İsa'nın çamurdan yaptığı kuşa üflemesinde üfleyen Hz İsa, yaratan Allah olduğu gibi; Hz Meryem'e ruhun üflenmesinde üfleyen Cebrail, yaratan Allah'tır.⁷⁵

Günümüzde bazı kimseler "*Allah'ın Hz Âdem'e ruhundan üflemesi*" ifadesine dayanarak hâşâ "biz de Allah'tan bir parça taşımaktayız" diyerek müşebbihe, mücessime, hululiyye fırkalarının ve Hristiyanların inancına benzer yorumlarda bulunabilmektedir. Bu konuda internetten çarpıcı bir yorumu burada paylaşmak istiyoruz: "İnsan, ruh ve nefisten ibarettir. Kalbteki ruh, Allahü Tealâ'nın "*Kendi ruhumuzdan üfledik*" (Enbiyâ Sûresi 91) dediği ruhtur... *Öyleyse insan Allah'tan bir parça taşır içinde*. Fakat nefisleri ruhlarına devamlı galip gelenler işte topraktan geldik toprağa gideceğiz diye zırvalarlar. Beden topraktan ibarettir. Fakat ruh taşıdığı için mübarek ve kutludur. İnsan taşıdığı mahiyet itibarıyla Allah'tan gelmiş yine Allah'a gidecektir."⁷⁶ Halbuki Çantay, "*innâ lillahi ve innâ ileyhi râciun*"⁷⁷ ifadesini "Allah'tan geldik" değil, "*biz (dünyada) Allah'ın (teslim olmuş) kullarıyız ve biz (ahirette de) ancak O'na dönücüleriz*" şeklinde tercüme etmiştir. Yani bizi Allah yarattı. Biz sadece O'na ait ve O'na teslim olan kullarıyız. Hayatımızın hesabını vermek, başımıza gelen musibete sabretmemiz sebebiyle karşılığını almak için huzuruna varacağız. Allah insan ilişkisini yaratan yaratılan ilişkisinden koparıp

⁷⁴ Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, 21/524, 30/575; İbn Kesir, *Tefsirul-Kuranil-Azim*, thk. Sâmî b. Muhammed, Dâru Tayyibe, 1420/1999, 5/221; Mükatil b. Süleyman (150/740), *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud, Daru İhyai't-Turas, 1423, 4/380; Taberi, *Câmiul-Beyan fi Tevilil-Kuran*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetür-Risale, 1420/2000, 18/166. İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 7/373. Maverdi, *Tefsiru Maverdi en-Nüketu vel-Uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdulkasud b. Abdurrahim, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, Trs, 6/48. Bakınız: Sad, 38/72.

⁷⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhul-Beyan*, Darul-Fikr, Beyrut, Trs, 2/460.

⁷⁶ <http://azrailinbilesecdeettigiadam.blogspot.com.tr/2013/06/allahtan-geldik-allahagidik.html>

⁷⁷ Bakara, 2/156.

okyanus-su veya güneş-ışık ilişkisine benzetmek insana cüz'î bir ilahlık vasfı yüklediği için tevhid açısından ciddi önemli sıkıntılar doğurur. Bundan dolayı Çantay'ın alem tanımı vahdeti vücudun yanlış anlaşılması noktasında çok önemlidir.

Bize göre vahdet-i vücuttan anlaşılması gereken şey, panteist veya huliliye tarzında bir anlayış değil, mutlak tevhidi bozmayan manevi bir haldir. Mutlak kudret karşısındaki acizlik gibi, mutlak vacibu'l-vucud karşısındaki manevi hiçliktir. Lebid'in şiirinde "أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللَّهَ بَاطِلٌ" "Allah dışında her şey batıldır" mısrasıyla kastedilen Fahreddin Râzî'ye göre yok olması imkansız olan tek varlık ve mutlak hakikatin Allah'a ait olmasıdır.⁷⁸

1.3. Tekvin meselesi:

Çantay, Eş'arîler ve Mâtûrîdîler arasında ihtilafli konulardan olan tekvin sıfatı hakkında Mâtûrîdîlerin görüşünü benimseyerek "tekvin sıfatının ezeli sıfatlardan" olduğu kaydetmiştir.⁷⁹ "Onun emri, bir şeyi dilediği zaman, ona ancak 'Ol' demesinden ibarettir. O da oluverir"⁸⁰ ayeti, tekvin sıfatını ifade etmektedir. Çantay'a göre tekvin, oldurmak, var etmek demektir. Kâinat ve hâdisat, var olan demektir. İmam Mâtûrîdî 'ye (333/944) göre yapmak, yaratmak, rızık vermek, diriltmek, öldürmek gibi Allah'a ait sıfatlar, O'nun zatıyla kaim olan tekvin sıfatına varır. Ancak eserlerinin farklılığı yüzünden tekvin sıfatının adları değişmiştir. Tekvin sıfatının eseri, yaratılanlar olunca "tahlik: yaratma", rızık olunca "terzik: rızık verme", hayat olunca "ihya: diriltme", ölüm olunca "imâte: öldürme" adı verilir. İmam Eş'arî 'ye (324/936) göre ise tekvin sıfatı, aklî izafilerden olup, kudret sıfatının muhdes âlem ile olan ilişkisinden ibarettir.⁸¹ Mâtûrîdîler Allah'ın zatına taalluk etmesi itibariyle fiili sıfatları ezeli olarak kabul ederken, Eş'arîler ise mahlûkata taalluk etmesi itibariyle

⁷⁸ Râzî, Fahreddin, *Tefsiru'l-Kebir*, Daru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420, 1/119.

⁷⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/411.

⁸⁰ Yasin, 36/82.

⁸¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/411.

fiili sıfatları muhdes olarak kabul etmektedirler. Mâtürîdî âlimlerinden İbn Hümam'a göre fiilî sıfatların yaratılana taalluk etmesi yönüyle muhdes olduğu söylene de, kudret sıfatına taalluk etmesi yönüyle ezeldir. Bundan dolayı Eş'arîler ve Mâtürîdîler asıl olarak ezeliği savunmaktadırlar.⁸² Ayrıca Eş'arî âlimlerinden Beyhâkî de, Eş'arî âlimlerinin Allah hakkında “*ezelde Hâlık ve Râzık olduğunu*” söylemekten kaçındıklarını, ancak bunun yerine “*Halık'ımız ve Razık'ımız ezelde yaratma ve rızık vermeye Kadîr olarak vardı*” demeyi tercih ettiklerini aktarmaktadır. Çünkü Allah, ezelde yaratmadı, sonra yarattı. Allah'ın alemleri ezelde yarattığını söylemek alemin ezeli olduğunu ima etmek demektir. Allah'ın mahlûkat var olduktan sonra Hâlık olarak isimlendirilmesi, O'nun Zât'ında bir değişikliği (teğayur) gerektirmez. Zira bir adam, baba değilken sonradan baba olarak isimlendirilmesi, o kişinin zât'ında bir değişikliği gerektirmez. Ayrıca Beyhâkî, bazı Eş'arî âlimlerinin de “*yaratacak, rızık verecek*” anlamında “*Allah, ezelde Hâlık ve Râzık'tı*” demenin mümkün olduğunu savunduklarını da belirtmektedir.⁸³

Sonuç itibarıyla Eş'arîlerin ve Mâtürîdîlerin demek istediği şey, fiilî sıfatların “*bil-kuvve*” Allah'ın zatı itibarıyla kadim olduğudur. İhtilaf, fiilî sıfatların “*bil-fiil*” mahlûkata tesir ettiğinde muhdeslikle vasıflanıp vasıflanmayacağına dayanmaktadır. Mâtürîdîler Allah'ı tenzih etmek için bil-fiil bile olsa muhdes kavramıyla Allah'ı vasıflamaktan kaçınıırken, Eş'arîler ise âlemin kudemine yol açacağı için fiilî sıfatların bil-fiil olarak ezeli olduğunu söylemekten sakınmışlardır.

⁸² Şerafeddin Gölcük, “el-Müsâyere'den Bazı Tespitler”, *Kemaleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği Sempozyum Tebliğleri*, 1993, s. 96, 97. Kemaleddin İbn Hümâm, *Kitabu'l-Müsâyere me'e şerhihi el-Müsamere*, thk: Mahmut Ömer ed-Dimyâtî, İstanbul: Çağrı Yayınları, Trs, s. 84-90.

⁸³ Ebubekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhâkî, *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, thk. Şeyh İmaduddin Ahmed Haydar, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1994, 1/143. Bkz. Vezir Harman, *Ebu Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin Bilgi Teorisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006, s. 61.

1.4. Haberî sıfatlar:

Çantay haberî sıfatlar konusunu muhkem-müteşâbih meselesi ile ilgili olarak ele almıştır. Çantay'a göre müteşâbih, muhkemin zıddıdır. Müteşâbih, usul-u fıkha göre ümmet için, maksadın ne olduğunu bilme konusunda ümidin kesildiği lafız demektir. İki kısımdır. Birincisi, hiçbir şey anlaşılmayan lafızlardır. Bazı sûrelerin başında olan hurûf-u mukâta'alar bu kısımdadır.⁸⁴ Bunlar, Cenâb-ı Hakla ve sevgili peygamberi arasında birer şifredir.⁸⁵ Manası akla aykırı olduğu için iradesi imkânsız olan lafızlardır. "İstiva" ve "yedullah" lafızları gibi haberî sıfatlar bu kısımdadır. Bunlara "müteşâbihu'l-ma'na" ve "müteşâbihu'l-mefhûm" da denir. "*Cenâb-ı Hak Arş üzerine istiva etti*" denince O'na cisim ispatı lazım gelir. Hâlbuki Allah, zamandan, mekândan ve keyfiyetlerden münezzehtir. Bunun gibi Allah için "el" tasavvuru da bir tecsim olur ki, o da şân-ı ilâhîde muhaldir.⁸⁶

Çantay, "*müteşâbihin hükmü, o lafızların hak olduğuna iman etmek ve selefîn reyine göre tevillerden kaçınmaktır*"⁸⁷ dediği halde Kur'ân'daki bazı haberî sıfatları halefîn reyine göre tevil etmiştir. Mesela haberî sıfatlardan "Allah'ın gözü" sıfatını "Allah'ın nezareti" olarak tevil etmiştir.⁸⁸ Müteşâbihlerin tevilî hususunda iki meslek vardır. Selef mezhebi ve halef mesleği. Selefte göre müteşâbihi teviden kaçınmak gerekir. Ali İmran 7. ayetle istidlalde bulunarak müteşâbihin ilmini ve keyfiyetini Cenâb-ı Hakka terk etmişlerdir. Halefîn reyine göre ise müteşâbihi, akla ve şeriatın zahirine uygun ve doğru tarzda tevil caizdir. Mesela "istiva", "isti'lâ" anlamında "kudreti hâkim oldu" anlamına, "Allah'ın eli" de Allah'ın kudreti anlamına tevil edilir. Halef de müteşâbihin tevilinin caiz olduğuna Âl-i İmrân sûresinin 7. ayetiyle istidlalde bulunmaktadır. "Râsîhun" ifadesini

⁸⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/116.

⁸⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/22.

⁸⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/117.

⁸⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/117.

⁸⁸ Mü'minun, 23/27.

"illallah" taki lafz-ı celâle atfederek "O'nun te'vilini Allah'tan ve ilimde râsih olanlardan başkası bilmez" diye mana vermişlerdir. Hasan Basri Çantay'a göre dört sebepten dolayı bu mana yanlıştır. Birincisi, lafz-ı celâlde "vakf-ı lazım" işareti olmak üzere bir "mim" işareti vardır. İkincisi, "*biz ona iman ettik. Hepsi Rabbimizin katındandır*" mealindeki karine öyle bir mana vermeye manidir. Üçüncüsü, Allah'ın ilmi ile râsihlerin ilmmini cem etmek, ikisini de aynı seviyede göstermek hem hakikate hem de edebe aykırıdır. Dördüncüsü, o telakki ve o mana kendisini râsihlerden sanan ve kalplerinde eğrilik bulunan bir takım adamların, akıl ve dinden hariç, fitne koparıcı ve cahilane tevillerine yol açmış, bu yüzden de İslâm birliği çok mühim zararlar görmüştür.⁸⁹

1.5. Şirk Meselesi:

Çantay, Veliyullah Dehlevi'nin oğlu Abdulaziz Dehlevi'nin (1239/1824) tefsirinden aktararak şirki şöyle açıklamaktadır: *Şirk, yani Allah'a ortak koşmak dört yönden olur. 1. Sayıda şirk: Allahu Teâlâ, zat ismi olan Ahad ismi ile o şirki nefyetmiştir. 2. Mertebede şirk: Samed ismi ile mertebede şirki nefyetmiştir. 3. Nispette şirk: Lem yelid ve lem yuled kavli şerifiyle bu şirki nefyetmiştir. 4. İşte, tesirde şirk: "ve lem yekun lehu kufuven ehed" ayetiyle bu şirki de nefyetmiştir.*" Çantay, ihlâs sûresinde Müslümanlara öğretilen itikada kıyasla gayri İslâmî batıl mezhepleri beş fırkada ele almıştır. **1. Dehriyye:** Bu gruba göre "*âlemin yaratıcısı yoktur. Âlem bir tesadüf eseri olarak, kendi kendine toplanıp oluvermiştir.*" Casiye sûresi 24. ayette bu gruptan bahsedilmektedir. Müslümanlar, "Hu: O" demekle bu batıl akideden kurtulmuştur. **2. Filozoflar:** Bu gruba göre "*âlemin bir yaratıcı vardır. Ancak O'nun sıfatı yoktur. Yani âlemdeki tesirler hep vasıtalarından ibarettir. Bu tesirler, O'nun yaratıcı zatından değildir.*" Hakikatte Hinduların mezhebi de budur. Müslümanlar "Allah" demekle, bu fırkanın akidesinden kurtulur. Çünkü Allah lafzı, Hakk'ın bütün kemal sıfatlarını toplar. **3. Seniyye:** Bu gruba göre "*bir*

⁸⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/117.

yaratıcı bütün âleme kafi gelmez. Çünkü bu âlemde olup bitenlerin bazıları hayırdır, bazıları şerdir. Hayrı yaratan hayrı yapar. Şerri yaratan şer yapar. Bu zaruridir. Dolayısıyla iki yaratıcının olması lazımdır. Hayrı yaratan Yezdan, Hüzmüz, şerri yaratan Ehrimen'dir." Müslüman "Ehad" lafzıyla bu şirkten kurtulur. **4. Putlara tapanlar:** Bu gruba göre "putlara tapmak dünya ve ahiret ihtiyaçlarının kabulüne bir vesiledir." Müslüman "Samed" demekle bu batıl akideden de temizlenir. Bu sapıklardan Yahudiler Üzeyr aleyhisselama, Hristiyanlar ise Hz İsa'ya "Allah'ın oğlu" dediler. Müslümanlar, "lem yelid ve lem yüled" itikadıyla bunların bozuk itikadından kurtulur. **5. Mecusiler:** Bu gruba göre "Ehrimen de ortaya koyduğu işler bakımından Yezdan'a eşittir. İkisi arasında daimi muharebeler olur. Gâh Yezdan'ın hükmü geçer. Âlemde hayır ve iyilik galebe eder. Gâh Ehrimen ordusu kazanır. Cihanda şer ve kötülük belirir." Müslümanlar, "hiçbir şey O'nun dengi değildir" itikadıyla o yanlış akideden de kurtulmuş olurlar.⁹⁰

2. Kur'ân'a iman bağlamındaki görüşleri:

2.1. Kur'ân'ın kitaplaşması ve subutu meselesi:

Kur'ân'a imanın en önemli yönü Allah tarafından Resul aracılığıyla hiç bir tahrife uğramadan bize ulaştığına iman etmektir. Dolayısıyla subutunun kat'î olduğuna inanmadan, Allah'ın kitabı olduğuna iman etmek mümkün değildir. Çantay'a göre Kur'ân, Resulullah (s.a.v) zamanında yazılıp bir kitap haline getirilmiştir. Bakara sûresi 2. ayetteki "bu kitap" ifadesi Kur'ân'ın daha o dönemde bir kitap haline getirilmiş olduğunu göstermektedir. Sahih hadisler de bunu anlatmaktadır.⁹¹ Zira birçok sahabenin elinde kendi mushafı bulunmaktaydı ve her Ramazan ayında mukabele geleneği ile bu mushaflar gözden geçiriliyordu. Hz Ebubekir sahabelerin elinde bulunan mushafları toplayınca mushafını teslim etmeyenlerden biri de

⁹⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/375, 376. Bkz. Abdulaziz Dihlevî, Tefsür-i Azîzî, Mektebetül-Medine, Medine, 2008, 4/570-574.

⁹¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/22.

Abdullah ibn Mesud'tur. Bazı sahabeler mushaflarına tefsir mahiyetinde bir takım kısa notlar ekliyordu. Ayrıca Kur'ân'ın farklı lehçelerde anlaşılmasını kolaylaştırmak için, "yedi harf" diye meşhur olan farklı kabilelerin lehçeleriyle yazılmasına müsaade edilmişti. "تَعَالُوا" kelimesi bazı lehçelerde "هَلُمَّ" şeklinde kullanılıyordu. Kur'ân'ın tek harf üzere indirilmesi azimet, yedi harf yani yedi lehçe ile yazılması ruhsat idi.⁹² Peygamber Efendimizin vefatından sonra vahyin kesilmesi ile Kur'ân'ın tahrif edilmesi tehlikesi sebebiyle bu ruhsat ortadan kalkmış olmaktadır. Bundan dolayı bize göre Hz. Ebubekir'in yaptığı şey, yedi harf yani "kitabî" açısından farklı lehçedeki Mushafları toplamak iken, Hz Osman'ın yaptığı ise ileride meydana gelebilecek fitne ve ihtilaflara karşı bir tedbir olarak tek harf yani "kıraat" açısından mushafları teke indirmektir. Hz Osman döneminde bu işle görevlendirilen komisyon da Kureyş lehçesini esas almıştır. Ancak Çantay'ın yaşadığı dönemde bu konudaki genel kanaat "vahiy devam ettiği için Kur'ân'ın bir kitap haline getirilmediği, Peygamberimizin vefatından sonra Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyet tarafından ayetlerin toplanıp bir mushaf haline getirildiği" şeklindedir.⁹³ İki râvî tarafından rivayet edilen hadisler mütevatir derecesinde kabul edilmediği halde, Kur'ân ayetlerini iki sahabe'nin şahitliğiyle mütevatir kabul etmek usul ilmi açısından bir çelişkidir. Bundan dolayı Çantay'ın bu görüşü, kelâmî açıdan ciddiye alınması gereken önemli bir tespittir.

2.2. Kur'ân'ın mu'cizevî özellikleri:

Çantay'a göre Kur'ân-ı mübîn, hem lafzî hem de manasî ile mu'cizdir. Bundan dolayı beşer, Kur'ân'ı hakkıyla tercümeden

⁹² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberi (224-310), *Tefsiru't-Taberi Câmiu'l-Beyân 'An Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Tahkik: Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Trs, 1/52, 59.

⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, Engin Kitabevi, İstanbul, 1959, s. 212, 213. Selim Özarlan, *İslam İnanç Esasları/Akaid Esasları*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 101. Abdurrahman Çetin, *Kuran Okuma Esasları (Tecvid)*, Sahhaflar Kitap Sarayı Yayınları, İstanbul, Trs, s. 12.

acizdir.⁹⁴ Kur'ân, yüksek fesahat ve belağatıyla herkesi benzerini meydana getirmekten aciz bırakmıştır. Kur'ân, geleceğe dair gaybî haberleri ve nice gizli şeyleri içermektedir ki bunlar ancak sırları bilen Allah'tan başkasına malum değildir.⁹⁵

Öte yandan Çantay'ın harfî meal tarzının oluşmasında en önemli unsur, ilahî kelimeler hakkındaki icaz teorisi. Beşeri bir olgu olan Arap dili, Kur'ân'da ilahî mesajın iletilmesinde Allah tarafından hiçbir beşerin başaramayacağı bir tarzda ve mükemmellikte kullanılmıştır. Bu özellik, Kur'ân'ın ilahi vasıflı oluşunun en önemli vasıflarındandır. Ancak, Çantay harfî tercüme yerine bazen bir kelimeyi açıklayıcı nitelikte birkaç kelime ile tercüme yöntemi olan tefsiri tercüme yöntemine de başvurmuştur. Çantay'ın harfî tercümeyle ilgili kalmasını engelleyen konulardan biri Allah'ın haberi sıfatları konusunda halefî yöntemine meyletmesi, bir de tuzak kurmak (mekr) vb beşerî zafiyetleri ifade eden fiillerin Allah'a nispet edildiği durumlardır.⁹⁶

Çantay'a göre Kur'ân mucizelerinden bazıları şunlardır. "*Allah, meyvelerin hepsinden yine kendilerinin içinde, ikişer çift yaratmıştır*"⁹⁷ ayetiyle meyvelerin ve çiçeklerin erkek ve dişi çiftlere ayrılmış olarak, yine kendileri ve kendi türleri içinde döllenmekte olduklarına işaret buyrulmakta, bu suretle son asrın bu yeni keşfi bundan ta 14 asır evvel haber verilmektedir.⁹⁸ "*Biz aşılabilir rüzgârları gönderdik*"⁹⁹ ayetiyle rüzgârların dişi nebatları erkek nebatlarla aşılacağı hakikati de ilmin son keşiflerinden olduğu halde 14 asır evvel Kur'ân'la haber verilmiştir.¹⁰⁰ "*Bundan sonra yeri yayıp döşedi*"¹⁰¹

⁹⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim" (Önsöz), 1/13.

⁹⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/235.

⁹⁶ İbrahim H. Karşlı, *Hasan Basri Çantay'ın Kur'an-ı Hâkim ve Meâl-i Kerim'deki Tercüme Metodu*, EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler, 2002, cilt: VI, sayı: 13, s. 155, 159, 160.

⁹⁷ Ra'd, 13/3.

⁹⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/8.

⁹⁹ Hicr, 15/22.

¹⁰⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/35.

ayetindeki "ضحيتها" ifadesinin "yeryüzünün deve kuşu yumurtası gibi düzenlendiği" şeklinde bir anlama geldiğini belirtmiştir.¹⁰²

Kur'ân'daki bazı ayetler, geleceğe dair bir kısım gaybî haberler ve işaretler içermektedir. Mesela, "«Biz Hristiyanız» diyenlerin de sağlam te'mînâtını almıştık. Neticede onlar da va'z-u ihtar edildikleri şeylerden bir hisse almayı unutuverdiler. Biz de aralarına kıyamet gününe kadar düşmanlığı ve kîn-ü buğzu yapıştırdık. Allah onların ne (san'at)ler yapacaklarını ileride kendilerine (gösterib) haber verecektir"¹⁰³ ayetiyle ilgili olarak Çantay "يصنعون" kelimesine dikkat çekerek şöyle demektedir: "Bu kelime, "san'at, sanâat"tandır. Aslında bunlar da iş ve iş yapmak demektir. Fakat benzerlerinde ye'melun, yef'elun, yeksibun denilmesine rağmen burada "yasneun" buyrulması bir hikmete dayanmaktadır. Bu ilâhî hikmetin dünyaya ait kısmı birinci ve bilhassa ikinci Dünya savaşında pek bariz bir şekilde anlaşılmıştır. Makineli harp sanayinde birbiriyle yarış eden, hatır ve hayale gelmedik bunca tahrip vasıtaları meydana getiren Hristiyan milletlerin bu son dünya savaşında birbirlerini nasıl imha ettiklerini gördük. Bu milletlerin hepsi de aynı din ve kitabın müntesipleridir. Demek ki beşeriyetin selameti için İslam esaslarını ve Kur'ân'ın hükümlerini kabul etmekten başka çare yoktur."¹⁰⁴ Hasan Basri Çantay'a göre mucizu'l-beyan olan Kur'ân'daki harf sayıları bile rastgele değildir, bir takım işaretleri içermektedir. Mesela, Hz Yusuf'un "اذكرني عند ربك"¹⁰⁵ kelimesinin harfleri sayısı 12'dir ki bu Hz Yusuf'un zindanda kaldığı 12 yıla işarettir.¹⁰⁶

Çantay'a göre Kur'ân hem ruhanî hem de cismânî hastalıklara şifadır. **Ruhânî hastalıklar** batıl itikatlar ve fena huylar olmak üzere iki türdür. Batıl itikatların en kötüsü Allah ve peygamberlik ile ilgili

¹⁰¹ Naziat, 79/30.

¹⁰² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/298, 299.

¹⁰³ Maide, 5/14.

¹⁰⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/212. Ayrıca bakınız: İbrahim, 14/14. İsrâ, 17/80, 81. Kasas, 28/85. Rum, 30/1-4. Kamer, 54/45.

¹⁰⁵ Yusuf, 12/42.

¹⁰⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/451.

itikâdî konularda, ahiret, kaza ve kader meselelerinde olan yanlış düşüncelerdir ki Kur'ân bu meseleler hakkında en doğru delilleri içermektedir. Fena huylara gelince onlardaki bozuk yönleri tanıtılarak kâmil ve üstün ahlaka yönlendirmektedir. **Cismânî hastalıklara** gelince Kur'ân ile teberrük cismânî hastalıkların da birçoğunu gidermektedir. Kur'ân'ın okunmasında dinî ve dünyevî birçok faydanın bulunacağını kabul etmek gerekir.¹⁰⁷ Örneğin kim Kur'ân okumaya devam ederse ileri yaşlarda ortaya çıkan unutkanlık hastalığı olan alzheimera müptela olmaz.¹⁰⁸ Çantay'ı bu konuyu savunmaya iten delillerden birisi de hadis kitaplarında hastalıkların şifası için Allah'ın kitabı ve me'sur dualarla şifa ummak için yapılan rukiyedir. Ancak Kur'ân ayetleri ile Allah'tan şifa talep etmek, maddi ilaçların içine yerleştirilen faydanın tesirinin Allah'a bağlı olmasından dolayıdır. Dolayısıyla manevi olarak Allah'ın kelamı ile Allah'tan şifa talep etmek, dua mesabesinde maddi tedaviyi tamamlayıcı bir özelliğe sahiptir. Peygamber Efendimiz hastalanan bazı kimselere felak ve nas süreleri okuyup onları sağ eliyle meshedip şöyle dua ederdi: “*Ey insanların Rabbi! Hastalığı gider, şifa ver. Şifa veren Sensin. Senin şifandan başka şifa yoktur. Hastalık bırakmayan şifa ver.*”¹⁰⁹ Sahabenin yılandan zehirlenen birini Fatiha süresi okuyarak rukiye yaptığı, böylece tedavi ettiği hadis kaynaklarında kayıtlıdır.¹¹⁰ Kur'ân ile tedavi tıbbî tedavi yöntemini terk etmeyi gerektirmez. Kişi tıp ilminin gereği olan tedaviyi ihmal etmemeli, bununla birlikte Kur'ân ile Allah'a yönelip şifa ummalıdır. Maddi ve manevi tedavi birbirini destekleyen ve tamamlayan bir tedavi yöntemidir. Dünya Sağlık Teşkilatı'na göre sağlık, biyo-psiko-sosyal ve manevî yönüyle kendini

¹⁰⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/91.

¹⁰⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/56. Ayrıca bakınız: Nahl, 16/95, 96. Deylemî gibi bazı hadis kitaplarında Kuran okuyanların bunamadığına dair bir rivayet geçmektedir. Ancak Albani'ye göre bu rivayet mevzudur. Albânî (1420/2000), *Silsiletul-Ahadisid-Da'ife vel-Mevdû'a ve Eseruhes-Seyyi fil-Ümme*, Riyad: Darul-Marife, 1412/1992, 1/440.

¹⁰⁹ Buhari, Tıb, 37.

¹¹⁰ Buhari, Tıb, 33, 39. İbn Hacer El-Askalani, *Fethul-Bari Şerhu Sahihil-Buhari*, Darul-Marife, Beyrut, 1379, 4/453, 456, 9/54, 10/195-199.

iyi hissetme halidir.¹¹¹ Peygamber Efendimiz “*Şu iki şifayı tavsiye ederim: Bal ve Kur’ân*”¹¹² hadisi ile iki tedavi yöntemini tavsiye etmiş ve uygulamıştır. Peygamber Efendimiz secdede iken bir akrep O’nun elini sokmuş. Bunun üzerine parmağını tuzlu suya batırmış ve Kur’ân’dan ihlas felak ve nas sûrelerini okuyarak tedavi olmuştur.¹¹³

Ne yazık ki İslam âleminin geri kaldığı noktalardan birisi de bu alanlarda bilimsel araştırmaları ihmal etmeleridir. Kanada’da yapılan bir araştırma anadil haricinde başka bir dil kullanmanın beyni çalıştırıp alzheimeri yavaşlattığını ortaya çıkardı.¹¹⁴ Beşer kelamının öğrenilmesi insan beynine fayda veriyorsa, Allah kelamı Kur’ân’ın okunması ve ezberlenmesinin insan beynine fayda vermesi kadar normal bir şey olamaz. Plasebo etkisi¹¹⁵ olarak bilinen psikolojik tedavinin maddi hastalıkların iyileşmesinde bir etkisi kabul edildiği gibi, Kur’ân ile tedavinin hastalıkların tedavisindeki etkisi araştırılmalıdır.¹¹⁶

¹¹¹ http://www.manevibakim.com/bilim_alanlari/manevi_bakim/index.asp (05.07.2015)

¹¹² İbn Ebi Şeybe (235/850), *el-Musannef fi Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, 5/60, 6/126; İbn Mace, *Tıb*, 7; Beyhaki (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, 9/579.

¹¹³ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef fi Ehâdis ve'l-Âsâr*, 5/44. Taberânî (360/970), *Mucemu's-Sağîr*, thk. Muhammed Mahmed el-Hâc, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985, 2/87.

¹¹⁴ <http://lokman-hekim.net/haberler/beyin.asp> (03.07.2015)

¹¹⁵ Plasebo etkisi, hastaya ilaç yerine içinde etken madde olmayan ilaç görünümlü maddeler verilmesine rağmen, hastanın iyileştiğini hissetmesi halidir. <http://www.uludagsozluk.com/k/plasebo-etkisi/> (05.07.2015)

¹¹⁶ Kuzey Carolina Eyaleti, Duke Üniversitesi, Maneviyat (İlahiyat) ve Sağlık Merkezi başkanı Prof. Dr. Harold G. König, yıllardan beri inanç (iman), ibadet ve şifa arasındaki bağı araştırmaktadır. Prof. Dr. König ve ekibi, “Din ve Sağlık El Kitabı”nda 1.200 araştırmanın ortak sonuçlarını tahlil ederler ve şu sonuca varırlar: İstatistiksel olarak bedenî sağlık ile ferdî itikat (inanç) arasında müspet bir ilişki vardır. Bu, basit bir ifadeyle şu anlama gelir. “İnananlar, daha sağlıklıdır, daha çok mukavemet stratejilerine sahiptir, hayat memnuniyetini daha üst seviyelerde hisseder ve ortalama olarak daha uzun bir ömre sahiptirler” Araştırmalar, inançla fizikî iyilik hâli arasındaki bağlantıyı ortaya koymasına rağmen, maneviyatın (inancın) psikolojik (manevî) ve zihnî sağlığa faydalarını gösteren deliller daha

2.3. Kur'ân'da çelişkili zannedilen bazı ayetlerin izahı:

Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olduğunun en önemli delillerinden biri de insanlarda şüpheyi sebep olabilecek bir takım tutarsızlıkların ve ihtilafların bulunmamasıdır.¹¹⁷ Bundan dolayı Kur'ân meallerinde dikkat edilmesi gereken şeylerden biri kitabın tutarlılığına halel getirecek tercümelere sakınmak ve gerekli yerlerde okuyucuyu aydınlatmaktır. Çantay, bu konuda oldukça titiz davranarak yeri geldikçe bu yönde parantez arası ilavelerle veya dipnotlarla oluşabilecek yanlış anlaşılmaları bertaraf etmeye çalışmıştır. Bununla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse;

- İyilik ve kötülük konusunda "*hepsi Allah katındandır*"¹¹⁸ ayeti ile "*iyilik Allah'tan, kötülük kendindedir*"¹¹⁹ ayetleri arasında bir çelişki yoktur. Yaratma noktasında hepsi Allah tarafından yaratılmıştır. Takdir etme noktasında ise iyilik Allah'ın lütfu ve ihsanı iken, kötülük ise kulun amelinin bir karşılığıdır.¹²⁰ Bu da Mâtürîdîlerin görüşüdür.

- Lut (a.s)'ın "*ey kavmim! İşte kızlarım. Sizin için onlar daha temizdir*"¹²¹ ayetiyle ilgili olarak Çantay şu yorumu yapar: "*Onları nikâhlayıp eş edin. Said b. Cübeyr hazretlerine göre maksat öz kızları değil, kavminin kızlarıdır. Onları kendine nispet etmesi her peygamberin, kendi kavminin manevi babası olması hükmünde olmasındandır. Esasen Lut (a.s)'ın sadece iki kızı vardı.*"¹²²

kuvvetlidir. Koenig, H; M McCullough; D Larson; Handbook of Religion and Health; New York; 2001.

<http://www.manevibakim.com/bilim Alanlari/manevi terapi/index.asp# ftoref6>

(05.07.2015)

¹¹⁷ "*Onlar halâ Kur'ânı gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından olsaydı elbet içinde birbirini tutmayan birçok (şeyler) bulurlardı.*" Nisa, 2/82.

¹¹⁸ Nisa, 4/78.

¹¹⁹ Nisa, 4/79.

¹²⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/183.

¹²¹ Hud, 11/78.

¹²² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/432.

- Mü'minun sûresinde "*Sur'a üfürüldüğü zaman da artık aralarında o gün (böbürlenecekleri) soyları soplardı (i) olmadığı gibi (birbirinin halini) de soruşmazlar*"¹²³ denmesine rağmen Yunus sûresinde "*O gün (kıyamet günü, Allah) hepsini bir araya toplayacak. Sanki onlar gündüzün bir saatinden başka (bir müddet) eğlenmemişlerdir. Birbirini tanıyacaktırlar*"¹²⁴ ayetiyle ilgili olarak Çantay şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: "*Sanki birbirlerinden pek az bir zaman evvel ayrılmışlar, birbirlerini unutmuşlardır. Bu ilk neşirdir. Sonra maruz kalacakları şiddet sebebiyle tanışma kesilecektir.*"¹²⁵

Çantay, Kur'ân meallerinde yapılan bazı tercümelerin tevhid inancını zedeleyecek şekilde yanlış anlaşılmasından endişelenerek, yaygın görüşün aksine bir takım tercümeler yapmaktan çekinmemiştir. Örneğin meleklerin Hz Âdem'e secdesi ile ilgili ayetleri şöyle tercüme etmiştir: "*Âdem'e (yahut Âdem için Allah'a) secde edin.*"¹²⁶ "*Âdem için secde edin.*"¹²⁷ Hz. Yusuf'a kardeşlerinin secdesini de bu hassasiyetle şöyle tercüme etmiştir: "*Hepsi onun için (ona kavuştukları için) secdeye kapandılar.*"¹²⁸ Bu secdeyi şöyle izah etmiştir: "*Bu secdeye tahiyat (yani selam) secdesi denir. Bu bazılarınca Hz Âdem'i kible edinmekten, bazılarınca da ona ve evlatlarına olan hususlarda yardım etmekten ibarettir. Birinci anlayışa göre asıl secde ediş Cenâb-ı Hakk'adır. Yusuf (a.s)'a edilen secde de böyledir. Bizim şeraitimizde bu secde kaldırılmıştır. Allah'tan başkasına eğilmek, ruku' etmek bile haramdır.*"¹²⁹ Maverdî bu secde hakkında üç tevilin bulunduğundan bahsetmektedir. Birincisi Hz Yusuf'u selamladılar. İkincisi Allah'a

¹²³ Müminun, 23/101.

¹²⁴ Yunus, 10/45.

¹²⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/403.

¹²⁶ Bakara, 2/34. Araf, 7/11.

¹²⁷ İsrâ, 17/61. Kehf, 18/50. Taha, 20/116.

¹²⁸ Yusuf, 12/100.

¹²⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/30.

secde ettiler. Üçüncüsü Hz Yusuf'a boyun eğip tabi oldular.¹³⁰ İmam Mâtürîdî birinci anlamı öne çıkararak selamlama secdesinin ayakta durmak ve oturmak gibi aslen haram olmadığını, haram olan şeyin secdeyi ibadet niyetiyle yapmak olduğunu söyleyerek sorunu çözmeye çalışmıştır. Bununla birlikte üçüncü tevilin de muhtemel olduğunu belirtmiş ve Hz Yusuf'a teşekkür ettiler” şeklinde bir tevil daha zikretmiştir.¹³¹ Üçüncü anlam daha isabetli gözükmektedir. Zira anne-babasını yanına tahtın sağ ve sol tarafına aldıktan sonra secdeden bahsedilmiş. Bu durumda anne babası ilk ve zahiri anlamdaki secdeyi yapamaz. Bu karineyi fark eden bazı müfessirler ayette takdim tehir olduğunu söyleyerek birinci görüşü savunmaya devam etmiştir.¹³²

2.4. Nesh Meselesi:

Çantay'a göre nesih, bir ayetin hükmünü diğer bir ayet ile değiştirmektir.¹³³ Çantay, mükemmel bir görüş ortaya koyduğunu söylediği Abdülaziz Caviş'ten¹³⁴ (1876-1929) nesh ile ilgili şunları

¹³⁰ Ebul-Hasan Ali b. Muhammed Maverdî (450/1058), *en-Nüketü ve'l-Üyûn*, thk. İbn Abdülmaksud b. Abdurrahim, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, Trs, 3/82.

¹³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 6/289.

¹³² Ebul-Leys Semerkandi (373/984), *Bahru'l-Ulûm*, 2/210.

¹³³ Bakara, 2/106.

¹³⁴ Abdülaziz Caviş, 1908-1925 yılları arasında yayınlanan başyazarlığını Mehmet Akif'in yaptığı "Sırat-ı Müstakim" dergisinin yazarlarından son dönemin düşünce ve fikir adamlarındandır. Abdülazîz b. Halîl Çâvîş (1876-1929) Mısırlı mücadele ve hareket adamı, âlim, gazeteci ve yazar. Tunus asıllı olup İskenderiye'de doğdu. Câmîu'l-Ezher'de ve Kahire Muallim Mektebi'nde okudu. Tahsilini tamamlaması için İngiltere'ye gönderildi. Oxford'da Arapça hocalığı yaptı. Mısır'a ihtisasını tamamlamış bir eğitimci olarak döndü. Mısır Maarif Vekâleti'nde müfettiş olarak hizmet verdiği sekiz yıl boyunca eğitimin ıslahı ve bilhassa sömürgeci İngilizler'in baskısından kurtarılması için gayret gösterdi. Daha sonra memuriyetten ayrılarak siyâsî mücadeleye atıldı. Mustafa Kâmil Paşa'nın 1907'de vefatı üzerine, onun çıkardığı el-Livâ gazetesinde 1908 Mayısından 1912 Şubatına kadar başmuharrirlik yaptı. Güçlü kalemi ve sürükleyici üslubuyla Mısır halkının dikkatini çekti. İngilizler'in baskılarını arttırmaları üzerine Mısır'da mücadeleye devam etmenin imkânsız hale geldiğini anlayınca, 1912'de İstanbul'a gitti. Orada el-Hüâlü'l-'Oşmânî adlı günlük Arapça bir gazete çıkarmaya başladı. Abdülaziz Çâvîş, ilmî faaliyetleri ve İslâmî gayreti ile Muhammed Abduh'un yolunda yürümüştür. Makaleleri ve eserleri, onun Muhammed Abduh tarafından açılan çıkışı dirayetle devam ettirdiğini gösterir. Fakat yaşadığı geçiş devrinin şartları, onu ilmî çalışmadan

nakletmektedir: "*Nesih, ebedi olmayan bazı amelî hükümlerin ilga edilmesidir. Aklen caiz, fiilen sabittir. Gerçekleşmesi hikmet ve maslahat gereği olur. Tevrat ve İncil, Kur'ân vasıtasıyla olur. Aynı şekilde İncil, Tevrat'ın bazı hükümlerini neshetmiştir. Kur'ân hükümlerinin pek azı neshedilmiştir. Kur'ân'da hükmen olmayıp da yalnız tilaveten neshin olduğuna dair mevcut görüş ve iddia, muhatap kabul etmek mümkün olmayan bir takım kimselerin iddiasıdır. Bazı Kur'ân ayetlerinin hadisler ile mensuh olabilmemesinin caiz olduğuna dair fikir de bilmezlikle Kur'ân'a ve dine karşı cinayettir.*"¹³⁵ Çantay, Ehli Sünnet kelimcileri gibi neshin aklen cevazını, doktorun hastasına evvela bir ilaç verip de sonradan o ilacı bırakması ve yerine başka bir ilaç vermesine benzeterek izah etmektedir. Zira Cenâb-ı Hak, hikmetine ve kullarının maslahatına dayalı olarak neshi uygulayabilir.¹³⁶ Neshin fiilen sabit olmasına gelince "*her biri mahsul verdiği zaman mahsulünden yeyin. Devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını (sadakasını) verin*"¹³⁷ ayeti Mekkî bir ayettir ve amelî bir hüküm içermektedir. Zekât ayeti ile farziyeti neshedilmiştir. Bu "hak" zekât haricinde bir tatavvu' sadakası olmak üzere devam etmektedir.¹³⁸ Hasan Basri Çantay, nesh olduğu iddia edilen bazı ayetlerin aslında mensuh olmadığını, dolayısıyla hükmünün kaldırılmadığını söylemektedir. Ayrıca O, Nisa sûresi 15 ve 16. ayetlerinin, Nur sûresindeki celde ayetiyle nesh edildiğini savunur. Çantay "*gerçekten de "ellezeni ye'tiyeni" kelimeleri müzekkerdir*" diyerek Nisa sûresindeki ayetlerin lezbiyenler ve livatalar hakkında, Nur

çok siyasî mücadeleye, hareketli ve çileli bir hayata şevketti. Bu yönü ile Cemâleddîn-i Efgânfîn takip ettiği mücadele yolunu benimsemiştir.

https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C4%B1rat-%C4%B1_M%C3%BCstakim
<http://www.hikmetlim.com/sozluk/abdulaziz-cavis-kimdir.html>

¹³⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/65.

¹³⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/65.

¹³⁷ En'âm, 6/141.

¹³⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/271.

sûresindeki ayetlerin ise zina eden erkek ve kadın hakkında olduğu görüşünü ileri sürmüştür.¹³⁹

3. Peygamberlere iman bağlamındaki görüşleri:

Çantay'ın, peygamberlere iman konusunda en dikkat çeken yaklaşımı peygamberlerin masumiyetine dair kaydettiği yorumlardır. Peygamberler kendilerine vahyolunana ihanet etmekten masumdurlar. Bundan dolayı böyle bir şeyin olması mümkün değildir.¹⁴⁰ Bununla birlikte peygamberlerin ismet sahibi olmaları (günah işlemeye karşı koruma altında olmaları) kendilerine emir ve nehiy yöneltilmesine mani olmadığı gibi teklife de muhalif değildir.¹⁴¹ Bu görüş İmam Mâtürîdî'nin de görüşüdür. "*İsmet imtihanı, emir ve nehyi izale etmez. Zira emir ve nehyin izale edilmesi, ismeti anlamsız kılar.*"¹⁴² Adetullah çerçevesinde külfet-nimet dengesinin bir sonucu ilahi bir lütuftur. Ayrıca ismet, peygamberlerin risalet görevini ve nübüvvet rehberliğini sözlü ve fiili ifa ederlerken beşerî ve şeytanî zararlardan, ithamlardan ve fitnelerden korunmalarını kapsamaktadır. Aksi halde söz, fiil ve takrirlerinde ümmetlerine delil ve örnek olamazlar.

Çantay, A'raf sûresi 189 ve 190. ayetler bağlamında Hz Âdem'in ve eşinin şirk koşmadığını, şirk koşanın Hz Âdem'in çocukları olduğunu belirtmiştir.¹⁴³ Hz İbrahim'in güneş, ay ve yıldızlar ile ilgili " هذا ربي " ifadesini "*bu mu benim Rabbim?*" "*bu mu imiş benim Rabbim?*"¹⁴⁴ şeklinde tercüme etmiştir. Çantay, buradaki istidlalin ve delillerle akıl yürütmenin İbrahim aleyhisselamin kendisi namına değil, kavmi namına –sırf onları doğru yola yöneltmek, taptıkları yıldızların fani olduğunu ve tanrı olmaktan çok uzak bulunduğunu başlarına kakarak anlatmak için- meydana geldiğini

¹³⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/166.

¹⁴⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/417.

¹⁴¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/307.

¹⁴² İmam Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 1/552.

¹⁴³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/326.

¹⁴⁴ En'âm, 6/76, 77, 78.

ifade etmektedir.¹⁴⁵ Ayrıca Hz İbrahim'in kavmine "ben hastayım"¹⁴⁶ sözünün hakikatte yalan değil, onların durumundan gönlünün rahatsız olduğu kastıyla bir ta'riz olduğunu söylemektedir.¹⁴⁷ Hz Yunus ile ilgili kimilerinin "*bizim kendisine güç yetiremeyeceğimizi sanmıştı*"¹⁴⁸ şeklinde tercüme edilen ayeti Çantay "*bizim kendisini hiçbir zaman sıkıştırmayacağımızı sanmıştı*" şeklinde tercüme etmiştir.¹⁴⁹ Hz Davud,¹⁵⁰ Hz Süleyman¹⁵¹ ve diğer peygamberler hakkında uydurulan mesnetsiz rivayetlerin Ehli Kitab'ın hikâyecileri tarafından uydurulduğunu ve bunları, aklın ve naklin reddettiğini belirtmektedir.¹⁵² Peygamberlerin hayırlı insanlar olduğunu belirten ayet¹⁵³ onların masum olduğuna delil olarak kabul edilmiştir. Zira hayırlı olma vasfı, *onların hem fiillerine hem de sıfatlarına şamildir*.¹⁵⁴ Çantay, bu tür meseleleri "*hasenetü'l-ebrar, seyyietü'l-mükarrabin*" kuralı çerçevesinde değerlendirmektedir.¹⁵⁵

3.1. Peygamberimizin ismet sıfatı:

Çantay, Peygamberimizin gerek cisminin, gerek kalbinin, gerek dilinin şeytandan korunmuş ve kendisinin tamamen masum olduğunda ümmetin icması olduğunu kaydetmiştir.¹⁵⁶ Bundan dolayı ayetlerin mealinde ve dipnotlarda bu yönde izahlar yapmıştır. Duha sûresinde "dallen"¹⁵⁷ kelimesinden ismet sahibi peygamberimizin haşa, haktan sapmış, dalaletе düşmüş olduğunu anlamak caiz değildir. Çünkü peygamberimiz, ilk zamanlardan kendisine vahyin geliş

¹⁴⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/253, 254.

¹⁴⁶ Saffat, 37/89.

¹⁴⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/421.

¹⁴⁸ Enbiya, 21/87. (Süleyman Ateşin mealı.)

¹⁴⁹ Bu konuda başka örnekler için bakınız: Yusuf, 12/24. Araf, 7/89.

¹⁵⁰ Sa'd, 38/24.

¹⁵¹ Sa'd, 38/32, 33.

¹⁵² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/431-435.

¹⁵³ Sad, 38/48.

¹⁵⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/437.

¹⁵⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/435.

¹⁵⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/328.

¹⁵⁷ Duha, 93/7. Çantayın tercih ettiği meal şu şekildedir: "*Seni, (çocukluğunda) kaybolmuş bulup da yolunu doğrultmadı mı?*"

zamanına kadar bütün ömrünce putlara tapmaktan, fisk ve isyan pisliklerinden korunmuştu. Bu ayetten anlaşılması gereken, peygamberimizin yanlış bir itikadda bulunması değil, çocukluğunda Mekke vadilerinde kaybolması, vahiyden önce ilim sahibi olmaması veya arayış içindeki hayretidir.¹⁵⁸ Çantay ayrıca bu konuda şu örneklere de dikkatimizi çekmektedir:

a. Bu konuda en önemli örnek garanik olaydır.¹⁵⁹ Zira şeytanın vahye bir şeyler karıştırmamasından peygamberin korunması, dinin ve şeriatın subutu açısından oldukça önemlidir. Çantay'a göre bazı müfessirlerin Peygamber Efendimize vahiy ve kıraat esnasında şeytanın musallat olup ona vesveseler verdiği, onu yanılttığı ve yanıltılmak istediği yolundaki beyanları tamamen uydurma ve düzme rivayetlere dayanmaktadır. Bu konuda Çantay, Hac sûresinin 52. ayeti¹⁶⁰ ile ilgili olarak iki izahı ön plana almaktadır. Birincisi

¹⁵⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/341, 342.

¹⁵⁹ İslâm literatüründe garânîk kelimesi, Hz. Peygamber'in müşriklerin gönlünü İslâm'a ısındırmayı arzu ettiği bir sırada, şeytanın telkiniyle vahiylerle Allah kelâmı olmayan bazı sözler karıştırdığını ve daha sonra Cebrail'in ikazıyla bundan vazgeçtiğini iddia eden rivayetler münasebetiyle kullanılmış ve daha çok Necm sûresiyle (53/19-20) Hac sûresindeki (22/52-54) âyetlerin nazil oluşuna ilişkin tartışmalara konu olmuştur. Garânîkle ilgili ilk rivayet erken devir siyer yazarlarından İbn İshak'a aittir. İbn İshak'ın, Habeşistan'a hicret eden müslümanların Mekke'ye dönüşlerinden söz ederken naklettiğine göre, Resûl-i Ekrem kendisine nazil olan Necm sûresini okumaya başlamış, yanında bulunan müslüman-müşrik herkes onu dikkatle dinlemiş, fakat, "Gördünüz mü Lât ile Uzzâ'yı" (53/19) mealindeki âyete geldiğinde şeytan, "Andolsun ki bizi Allah'a yaklaştırmaları için onlara tapıyoruz" (والله لنعبدهن ليقربونا إلى الله زلفى) şeklindeki bir cümleyi araya karıştırmıştır. İsmail Cerrahoğlu, "Garanik", *DİA*, İstanbul, 13/361. Ancak bu tür rivayetlerin subutu ve delaleti Peygamber Efendimizin ismeti açısından ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Sonuç itibariyle şunu diyebiliriz. Böyle bir şey vuku bulmuş olsa bile ilka edilen sözü söyleyen peygamber efendimiz değil, şeytânî kişilerdir ve Allahu Teala ilka edilen o şeyi neshettiğini ve ayetlerini sabit kıldığını böylece korumanın ihlal edilmediğini söylemektedir. Ayrıca bu durumda peygamber olmayan ve Allah'ın dini adına konuşanların ne büyük bir fitne ile karşı karşıya olduklarını da anlamış oluruz. İsmet sıfatına sahip peygamberler Allah tarafından düzeltiliyordu. Peki ismet sıfatına sahip olmayan veli ve alimler kimin tarafından düzeltililecek?

¹⁶⁰ "Biz, senden evvel hiçbir resul, hiç bir nebî göndermedik ki o, (bir şey) arzu ettiği zaman şeytan onun dileği hakkında ille (bir fitne meydana) atmış olmasın. Nihayet

Abdulaziz Debbağ'ın izahı ki ona göre ayetin meali şöyledir: "*biz senden önce hiçbir resül hiçbir nebi göndermedik ki o, ümmetin iman etmesini temenni, arzu ve terğib ettiği ve buna şiddetli bir hırs gösterdiği zaman şeytan onun bu dileği hakkında (ümmetine illa küfrü teşvik edici bir fitne bir vesvese) meydana atmış olmasın.*" Bu ayet "*Demek, bu söze (Kur'ana) inanmazlarsa bir üzüntü duyarak arkalarından kendini adeta tüketeceksin!*"¹⁶¹ "*Ne kadar hırs göstersen de insanların çoğu iman edecek değildir*"¹⁶² mealinde ayetlerin bir benzeridir.¹⁶³ İkinci izah göre ayeti kerimedeki " **مَا يَلْقَى الشَّيْطَانُ** " ifadesinin meali "şeytanın ilka edeceği" demektir. "ilka ettiği" demek değildir. Kelime muzaridir. Demek şeytan resül ve nebilere ilkada bulunmaya muvaffak olamamış, sadece yeltenmiş, fakat Allahu Teâlâ onu önlemiştir.¹⁶⁴

b. Çoğunlukla "*Allah seni affetsin*" şeklinde tercüme edilen "*Allah seni affetsin. Şu (özründe) sadık olanlar sana besbelli oluncaya ve sen o yalancıları bilinceye kadar onlara neden izin verdin?*"¹⁶⁵ ayetindeki " **عَفَا اللَّهُ عَنْكَ** " ifadesini Çantay "*Hay Allah sana afiyet versin*" şeklinde tercüme etmiştir. Peygamber Efendimizin bu ayetle azarlanmadığını bilakis "Allah sana iyilik versin" şeklinde taltif edildiğini savunmuştur. Zira peygamber Efendimiz münafıklara izin verip vermeme serbest bırakılmıştı. Ayrıca "afiyet", "afv" maddesindedir.¹⁶⁶ "*Eğer şeytandan bir fit (gelip) seni dürterse, hemen Allah'a sığın*"¹⁶⁷ "*Eğer sana indirdiğimiz (kissaların herhangi*

Allah, şeytanın ilkaa edeceği (o fitneyi) giderir, ibtaal eder. Yine Allah âyetlerini sabit (ve mahfuz) kılar. Allah (her şey'i) hakkıyla bilendir, tam hüküm ve hikmet sahibidir." Hac, 22/52.

¹⁶¹ Kehf, 18/6.

¹⁶² Yusuf, 12/103.

¹⁶³ Hasan Basri Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", Baskı Milsan Sanayi, Web ofset tesisleri, İstanbul, 1985, s. 609. Abdullah b. Mübarek es-Siclimâsi el-Mâlikî (1156/1735), *el-İbriz Kelamu Seyyidî Abdilaziz ed-Debbağ*, Daru'l-Kütübî'l-İmiyye, Beyrut, 1423/2002, s. 207.

¹⁶⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/191.

¹⁶⁵ Tevbe, 9/43.

¹⁶⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/363.

¹⁶⁷ Araf, 7/200.

birin)den şüphede isen, senden evvel kitap okuyanlara sor"¹⁶⁸ ayetindeki hitap görünüşte Peygamber Efendimize fakat hakikatte diğer bütün insanlardır.¹⁶⁹

c. Çantay'a göre müsteşriklerin dillerine doladıkları diğer bir mevzu olan Peygamber Efendimizin Hz Zeynep'le evlenmesi ile ilgili "*Allah'ın açığa çıkarıcısı olduğu şeyi içinde gizliyor, insanlar(ın dedikodusun)dan korkuyordun*"¹⁷⁰ ayetiyle ilgili olarak peygamberimiz aslında Zeyneb'in kendi eşi olacağını biliyordu. Bunu gizledi ve açıklamadı. Bir de Zeyd'e boşanmamasını ve onunla geçinme konusunda Allah korkusuyla hareket etmesini emretmişti. Peygamber Efendimiz içinden insanların kınamasından korkuyorsun ama kendisinden korkulmaya en layık olan Allah'tır. İşte Allah onun içinde sakladığı bu düşünceyi açıkladı.¹⁷¹ Yoksa müsteşriklerin iddia ettikleri gibi Zeyneb'e aşık olduğu şeklinde bir şeyi içinde sakladığı kastedilmemektedir.¹⁷²

Çantay'a göre Peygamber Efendimiz bütün beşeriyetin, bütün insanların ve peygamberlerin peygamberidir. İlk şefaatçidir. Peygamberlerdeki bütün meziyetler ancak onda toplanmış, onun diğer meziyetleri ise hepsinin üstüne çıkmıştır. En büyük mucizesi olan Kur'ân kıyamete kadar baki kalacaktır.¹⁷³ Ümmi olmasına rağmen ilmin bütün üst derecelerine sahip olması da onun hakkında bir mucizedir. Zira kırk yıl sonra geçmiş ümmetlerin durumlarını bildiren, en mühim ilimleri, adap ve ahlakı öğreten, fesahat ve belâgatı bütün hatip ve edebiyatçıları aciz bırakan ayetler -doğruyu gösteren akla sahip olan herkes bilir ki- ancak vahiy ile elde edilir.¹⁷⁴ Peygamber Efendimiz'in resul olarak isimlendirilmesi Allah'a izafeten, nebi olarak isimlendirilmesi kullara nispetledir. Yani Allah'ın elçisi olması

¹⁶⁸ Yunus, 10/94.

¹⁶⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/328.

¹⁷⁰ Ahzab, 33/37.

¹⁷¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/360.

¹⁷² Bu konuda başka örnekler için bakınız: En'âm, 6/35.

¹⁷³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/102.

¹⁷⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/315, 393.

yönünden resul, halka Hakkın emirlerini tebliğ etmesi yönünden nebidir.¹⁷⁵

3.2. Peygamberimizin aklî ve hissî mucizeleri:

Çantay'a göre Kur'ân, insanların en kısa bir sûresinin bile benzerini ortaya koymaktan aciz kaldıkları ve Peygamber Efendimizin kıyamete kadar sürecek olan mucizesidir.¹⁷⁶ Çantay'a göre ayın ikiye yarılması, Resulullah'ın açık mucizelerindendir. Çantay'a göre bu konuda sahih olan hadisler ayın yarılması mucizesini ispatladığı gibi, Kur'ân'ın şehadeti de bu konuda en büyük delildir. Bundan dolayı ona itikat ve iman etmek gerekir. Zira Hicretten beş yıl önce Mekkeliler Peygamberimizden mucize göstermesini istemiş, o da onlara iki defa ayın ayrıldığını göstermiştir. Hadise geceleyin ve bir iki saat boyunca cereyan etmiştir. Resulullah onlara "*Allah için şahit olun*" buyurdu. Müşrikler ise "*Muhammed gözlerimizi sihirle bağladı*" dediler. Kamer sûresinin başındaki ayetler de bu olay üzerine inmiştir. Çantay, ayın yarılması hadisesinin kıyamet günü olacağını savunanların görüşlerinin batıl olduğunu, geçmiş zaman fiilini, gelecek zamana tevil etmek için ya bir karineye ya da kuvvetli bir delile dayanmak gerektiğini savunmuştur. Ayrıca "*onlar bir mucize görürlerse yüz çevirirler. Devam eden bir büyüdür derler*"¹⁷⁷ ayeti de onların görüşlerine mani kuvvetli bir delildir. Bununla birlikte Eş'arî muhaddislerden İbn Hacer ve Kadı İyaz, ayın ikiye ayrıldığına dair hadislerin manaca tevatür sınırına ulaşmış kesinlik ifade edecek bir mertebeye yakın olduğunu zikrettikleri gibi, Osmanlı dönemi medreselerinde okutulan Şerh-u Mevâkıf'ta Cürcanî de Sübkî'den naklen, bunu inkâr edenlerin bidat ve dalalet erbabından bulduklarına, hatta küfürlerinden korkulabileceğini açıklamıştır.¹⁷⁸ Mutezilî kelamcılardan Zemahşerî inşikak-ı kamerin Resulullah'ın

¹⁷⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/315.

¹⁷⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/26.

¹⁷⁷ Kamer, 54/2.

¹⁷⁸ İbn Hacer El-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 7/183. Cürcanî, *Şerhul-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer Dimyâtî, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, 8/280, 281.

parlak mucizelerinden olduğunu söyler.¹⁷⁹ Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan birisi inşikakı kamer hadisesini kıyamet gününe ve mecaza tevil edenlerin, miraç, nuzul-u isa ve rüyetullah konusunda olduğu gibi tekfir edilmeyeceğidir. Zira bu konularda ortaya konulan delillerin delaleti kat'î değil, zannîdir.

3.3. Ehl-i Kitabın Peygamberimize imanla mükellef olması meselesi:

Çantay'a göre dinin esası akaitte ve şeraitlerin asıllarında birdir. Değişmeyen fitrat, bu temel ilkelere ilişkindir. Bütün peygamberler o asıllarda ittifak etmişlerdir. Zira bir hadiste şöyle haber verilmiştir: "*Peygamberler, dinleri bir, anaları (şeraitleri) ayrı kardeşlerdir.*"¹⁸⁰ O asıllar başta altı iman esasıdır. Şeriatlar ise o esaslara bağlı ikinci derecedeki unsurlar olmak üzere peygamberlere indirilen daha hususi hükümleri barındırır.¹⁸¹ Çantay'a göre ehli kitap da Peygamber Efendimiz'e iman etmekle ve onun şeriatine uymakla mesuldür. Ali İmran sûresi 81. ayete göre Allah, Hz Âdem ve diğer peygamberlerden –eğer Muhammed sallallahu aleyhi ve selem peygamber olarak gönderildiğinde kendileri yaşıyorlarsa- ona iman etmeleri, dinine yardım etmeleri ve ümmetlerinden de bu konuda kesin söz almaları hususunda taahhüt almıştır.¹⁸² Bu konuda tartışma konusu olarak ilk akla gelen Bakara sûresi 62. ayete şu şekilde mana vermiştir: "*Şüphesiz ki (senden evvel peygamberlere) iman edenler (olsun, Musa dînini kabul eden) Yahudiler (olsun), Nasrânî (Hiristiyan) ve Sabiûler (olsun) kim (peygamberin şeriatine göre) Allaha ve âhîret gününe inanır, bununla beraber (o şeriatin emri vech ile) saalih (iyi) amel (ve hareket) de bulunursa elbette onların Rableri katında ecirleri (mükâfatları) vardır. Hem onlara bir korku da yoktur,*

¹⁷⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/131, 132. Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr Zemahşerî, *El-Keşşâf en Hakâiki Şavâmidi't-Tenzil*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1407, 4/430.

¹⁸⁰ Buhari, *Ehadisu'l-Enbiya*, 47; Müslim, *Fedail*, 40.

¹⁸¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/133.

¹⁸² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/133.

onlar mahzun da olacak değillerdir."¹⁸³ Ayrıca "biz sana apaçık ayetler indirdik. Onları fasıklardan başkası inkâr etmez"¹⁸⁴ ayetini açıklarken şöyle demektedir: "Bu ayette maksad, helal ve haramı hak ve batılı açıklayan Resul-u Ekrem (sallallahu aleyhi ve sellem)'in hak peygamber olduğunu serahatle bildiren Kur'ân-ı Kerimdir."¹⁸⁵ Dolayısıyla Peygamber Efendimiz'in Kur'ân ile peygamber olarak görevlendirilmesiyle ehli kitabın hem Peygamber Efendimiz'in getirdiği Kur'ân'a ve uyguladığı şeriate iman etmesi ve itaat etmesi hidayetin gereğidir. Zira iman edilmesi gereken esasların kişilere göre değişiklik arz etmediğini ve bu konuda hiç kimsenin Allah katında ayrıcalıklı olmadığını apaçık bir şekilde şu ayet ilan etmektedir: "(Ey müminler!) Deyin ki: Biz Allah'a, bize indirilen (Kur'ân-ı Kerime), İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve torunlarına indirilenlere, Musa'ya ve İsa'ya verilenlere ve bütün Peygamberlere Rableri katından verilen (Kitap ve ayetlere) iman ettik. Onlardan hiç birini (kimine inanmak kimini inkâr etmek suretiyle) diğerinden ayırt etmeyiz. Biz (Allah'a) teslim olmuş (Müslümanlar)ız. Artık, eğer onlar da sizin bu iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, muhakkak doğru yolu bulmuşlardır."¹⁸⁶ Çantay, "Fıkhul-Ekber" tercümesinin dipnotunda "Muhammedun Resulullah"ın Kelime-i Tevhid'in ikinci rüknü olduğunu ve bu ikinci rüknü kalbiyle tasdik etmeyip diliyle ikrar etmeyenin Müslüman olamayacağını söylemektedir.¹⁸⁷ Ayrıca insanlar -ehli kitap olsun olmasın fark etmez- peygamber ve ilahi kitabın davetine ve mesajına muhatap olmakla, mükellef olmuş sayılmaktadır. Bu konuda kimsenin bir ayrıcalığı söz konusu değildir. Peygamber Efendimiz de "benim ümmetimde Yahudi veya Hristiyan, kim beni işitir ve bana iman etmezse cennete giremez/cehenneme girer"¹⁸⁸

¹⁸³ Ayrıca bakınız: Maide, 5/69.

¹⁸⁴ Bakara, 2/99.

¹⁸⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/48.

¹⁸⁶ Bakara, 2/136, 137. Ayrıca bakınız: Nisa, 4/150 - 152.

¹⁸⁷ Ebu Hanife, *Fıkhul-Ekber*, Çeviren: Hasan Basri Çantay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 4.

¹⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 32/305, 332. Nesai, *Tefsir*, 11.

“Muhammed’in nefisini elinde tutan Allah’a yemin olsun ki, bu ümmetten Yahudi veya Hristiyan kim beni işitir ve kendisiyle gönderildiğim (kitaba) iman etmeden ölürse cehennem halkındandır.”¹⁸⁹

Çantay, Araf, 7/42. ayette¹⁹⁰ bahsedilen teklifle ilgili olarak şöyle demektedir: "*Biz hiç bir kimseye gücü yeteceğinden başkasını yüklemeyiz*" cümlesi, mübteda ve haber arasında bir ara cümledir ki iman ve salih amellerin insan gücünü aşmadığını ifade ve ebedi cennete insanları teşvik etmektedir."¹⁹¹ Mealde kulların peygamberlerden ve ilahî kitaplardan önce mükellef olup olmadıklarına dair şu hususlar dikkat çekmektedir. Çantay'a göre müşriklerin bağışlanması için dua etmenin yasaklanması hükmü, tebliğ edilmeden bunu yapanların ve haram kılınmadan önce bu yasaklanan işleri yapanların sorumlu tutulmayacağını, sorumluluğun ancak açık hükümlerin tebliğinden sonra olabileceğini ifade etmektedir.¹⁹² Peygamberin ve Kur'an'ın gelmesiyle insanların mazeretlerinin kalmadığını söyleyen¹⁹³ Çantay, Peygamber göndermek ve teklif meselesi ile ilgili "*biz bir resül gönderinceye kadar (hiçbir kimseye ve hiçbir millete) azab ediciler değiliz*"¹⁹⁴ ayetinin izahında Abdülaziz Debbağ'ın şu sözünü kaydetmiştir: "*Dünyada arzı yere batırmak, sayfa ve saire ile helak etmek gibi umumi bela ve azapların gelmesinden evvel peygamberin daveti ve peygamber olduğuna dair delil getirmesi şarttır. Nitekim peygamberlere isyan eden eski ümmetler de böyle olmuşlardı. Ancak ahiret azabı peygamber gönderilmiş olmasına bağlı değildir. Eğer*

¹⁸⁹ Müslim, İman, 70.

¹⁹⁰ "*İman edip de güzel amel (ve hareket)lerde bulunanlar(a gelince:) — ki biz hiç bir kimseye gücü yeteceğinden başkasını yüklemeyiz— onlar cennetin yaranıdırlar. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar*"

¹⁹¹ Çantay, "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/288.

¹⁹² Çantay, "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/383.

¹⁹³ Çantay, "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/414.

¹⁹⁴ İsrâ, 17/15.

buna bağlı olsaydı, cehenneme gireceklerin çoğunluğunu teşkil edecek olan Yecüc ve Mecüc'ten hiçbiri ateşe atılmazdı."¹⁹⁵

3.4. Peygamberlerde cinsiyet ve keramet meselesi:

Mâtûridîler gibi Çantay da, "*senden önce kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını Biz peygamber göndermedik*"¹⁹⁶ ayetinin istidlaliyle Cenâb-ı Hakk'ın, kadın peygamber göndermediğini savunmaktadır.¹⁹⁷ Kadınların da peygamber olduklarını savunanlar, meleklerin peygamberlerden başkasına inmediğini söylemektedirler.¹⁹⁸ Çantay'a göre melekler, peygamberlere ve salih kullara Cenâb-ı Hakk'ın göndereceği emirleri vahiy, ilham ve sadık rüya ile ilham ederler.¹⁹⁹ Peygamberler ile veliler arasındaki fark masumiyettir. Peygamberler bütün hallerinde masumdur, veliler ise değildir.²⁰⁰ Peygamberler ve veliler harikulade şeyler konusunda ortaktırlar. Ancak Peygamberlerden ortaya çıkan harikulade şeylere "mucize" denirken, velilerden zuhur eden şeylere "keramet" denir. Mutezile "*Allah, bütün gaypleri bilendir. Öyle ki gaybına kimseyi muttali etmez. Meğerki beğenip seçtiği bir peygamber ola. Çünkü O, peygamberin önünden ve arkasından gözetleyiciler dizer*"²⁰¹ ayetine dayanarak, evliyanın kerametini inkâr etmişlerdir. Zira onlara göre "*keramet caiz olsaydı, velinin de gaybı haber vermesi caiz olurdu. Bu ise ancak Cenabı Hakkın beğenip seçtiği peygamberlere mahsustur.*"²⁰² Çantay'a göre "*hâlbuki ayetteki selb yani olumsuzluma umumidir. Allah herkesi her gaybına muttali kılmaz*" demektir.²⁰³ Bu, bazı gayplarını dilediğine malum kılmasına

¹⁹⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/76. es-Siclimâsî, *el-İbriz*, s. 234, 235.

¹⁹⁶ Nahl, 16/43.

¹⁹⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/53. Bu konuda daha geniş açıklama için Ali İmran, 2/42. ayetin dipnotuna bakınız. Age, 1/125.

¹⁹⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/125.

¹⁹⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/387.

²⁰⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/125.

²⁰¹ Cin, 73/26, 27.

²⁰² Zemahşerî, *El-Keşşâf*, 4/632, 633.

²⁰³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/259.

mani değildir. Bununla birlikte evliyadan harikulade şeylerin zuhuru yine peygambere izafe edilir. Zira *bu kerametler peygamberin mucizesinin devamı ve ispatıdır*. Çünkü veli, ancak peygamber sevgisi ile ve o vasıta ile keramete mazhar olur. "Veliyullah" demek "*Allahu Teâlâ'yı ve O'nun sıfatlarını mümkün olabildiği kadar "arif" olan, ibadetlerine devamlı, günah ve isyanlardan, dünyevî lezzet ve şehvetlere dalmaktan sakınan ve bütün bunlarla beraber mensup olduğu peygamber uğrunda her şeyini feda etmiş bulunan bir zat*" demektir. Onun kerametinde peygamberlik davası ve iddiası (tehadidi) yoktur. Bilakis peygamberin mucizesini te'yid ve ispat vardır.²⁰⁴

Çantay'a göre gayb, şehadetin zıddı olup lugatta bir şeyin gözden gizlenmesi ve gözden gizli kalan şey demektir. Şehadet ise gördüğümüz şey manasınadır. Daha sonra duyulardan ve insan bilgisinden gizli olan her şey için gayb kavramı kullanılmaya başlamıştır. Bir şeyin gayb olması Allah'a göre değil, insanlara göredir. Çünkü Allah'tan hiç bir şey gizli kalmaz. Gayba iman etmek, duyguların içine girmeyen, akılla da var olup olmadığı bilinmeyip sadece peygamberlerin haberleriyle malum olan şeylere imandır. Hakkın mutlak zatı, gaybul-gayb olup, insan bilgisine konu olmaz. Çünkü Allah'ın zatı, izzet perdesi içinde gizlidir. Çantay'a göre gayb, mutlak ve mukayyed olmak üzere iki kısımdır. Mutlak gayb, kıyamet günüdür. Mukayyed gayb ise her hangi bir yerde sen orada değilken, yağmur yağmış olması gibi izafî ve nispî durumlardır. Mutlak gayb hakkında sadece Allah'ın haber vermesiyle bilgi sahibi olunurken, mukayyed gayb hakkında ilham yoluyla bilgi sahibi olunur.²⁰⁵

4. Meleklerle iman bağlamındaki görüşleri:

Melekler masum varlıklar oldukları için Çantay'a göre Harut ve Marut adlı iki melek hakkında Resulullah aleyhisselam'dan hiçbir sahih veya zayıf rivayet yoktur. İçki içtikleri, zina ettikleri ve adam öldürdüklerine dair uydurulan hurafelere güvenilmemelidir. Sahih

²⁰⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/259, 260.

²⁰⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/22.

olan Kitabullah'tır. Harut ve Marut adlı iki meleğin insanlara sihri öğretmesi şer değildir. Bir şeyi bilmek, korunmak noktasından bilmemekten daha iyidir. Kimya ilmini bilmekle, onu şerre ve insanlığı yok etmeye kullanmak ayrı ayrı şeylerdir.²⁰⁶

Çantay', "*Andolsun ki biz Âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır. Onlara karada, denizde taşıyacak (vasıtalara) verdik, onlara güzel güzel rızıklar verdik, onları yarattığımızın birçoğundan cidden üstün kıldık*"²⁰⁷ ayetinin izahında müminin, meleklerden üstün olduğunu belirtmektedir. Bu üstünlüğün sebebi şudur: "*Meleklerde, şehvetsiz akıl, hayvanlarda akılsız şehvet, insanlarda ise hem akıl hem de şehvet vardır. Dolayısıyla kimin akli şehvetine galip olursa o meleklerden üstündür. Kimin şehveti aklına üstün gelirse o, yalnız meleklerden değil hayvanlardan da aşağıdadır.*"²⁰⁸

Meleklerle iman ile ilgili meselelerden biri de cinlerin varlığını tasdik edip etmeme meselesidir. Çantay, bu konudaki görüşleri Fahreddin Râzî'nin Cin sûresinin tefsirinden özetle ele almıştır. Cinlerin varlığı konusunda filozoflar arasında farklı görüşler vardır. Birçoğu inanmamış, bir kısmı ise inanmış, peygamberlere tabi olan çeşitli din erbabı ise cinin varlığını tasdik etmiş, fakat mahiyetlerinde ihtilaf etmiştir. Kimisi, "cin, muhtelif şekillere bürünebilen havâî bir canlıdır" demiş. Kimisi, "cisim de araz da değildir, cevherdir" demiş. Bu cevherlerin mahiyeti muhteliflidir. İnsanlar gibi bir kısmı iyi, bir kısmı kötüdür. Cenabı Hakkın kendilerine verdiği kudret sayesinde insanların benzerini yapmaktan aciz kaldığı şaşırtıcı ve zor işleri yapmaları imkânsız değildir. İmam Eş'arî ve ona tabi olan kelamcılar "*cisimler bütün mahiyetlerinde birbirine eşittir. Bünye hayatın şartı değildir*" diyerek cinlerin varlığını tasdik ederken, Mutezile ise "*hayatta şart olan bünyedir. Zor işleri yapmaya gücün yetmesi için bünyenin güçlülüğü ve kesafeti şarttır*" diyerek cinlerin varlığını inkâr

²⁰⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/50.

²⁰⁷ İsra, 17/70.

²⁰⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/88.

etmişlerdir. Çantay'a göre Mutezile bu görüşüyle, Kitap ve sünnet naslarıyla sabit olan harikulade şeyleri inkâr etmektedir.²⁰⁹ Ancak Çantay, Râzî'yi bu noktada yanlış anlamış olmalı. Zira Râzî, Mutezile'nin cinleri inkâr ettiklerini söylemiyor, bu görüşlerine rağmen meleklerin ve cinlerin varlığını nasıl tasdik edebildiklerine hayret ettiğini belirtiyor.²¹⁰

Kısacası Çantay'a göre Kitap ve sünnetten elde edilen kesin bilgiye göre cin vardır. Müslümanların yaratılışlarına ve hallerine uyar bir tarzda şariat hükümlerine göre ibadet etmektedirler. Resulullah, hem insanların hem de cinlerin peygamberidir. O'nun dinine girenler müminlerdendir. Dünyada da ahirette de cennette de müminlerle beraberdirler. Dinini inkâr edenler ise şeytanlardandır ki onlar Allah'ın rahmetinden kovulmuşlardır. Varacakları yer cehennemdir.²¹¹

5. Ahiret'e iman bağlamındaki görüşleri:

Çantay'a göre insan aklıyla düşünürse bilir ki, ilk defa yaratmaya kadir olan öldükten sonra tekrar yaratmaya da kadirdir.²¹² Kur'ân'da, Allah'a imandan sonra üzerinde en çok durulan konulardan birisi de ahiret iman konusudur. Bundan dolayı bazı ayetlerde iman esasları "*Allah'a ve ahiret gününe iman*" şeklinde formüle edilmiştir.²¹³ Ahiret ölüm ile başlayan bir süreç olup kabirdeki berzah âlemi, kıyamet ahvali, mahşer meydanı, mizanda amellerin tartılması, sırttan geçiş, cennet veya cehennem hayatı ile devam eden bir süreçtir.

²⁰⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/255. Krş: Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, Daru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420, 30/661-663.

²¹⁰ Fahreddin Râzî, *Tefsiru'l-Kebir*, 30/664.

²¹¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/255, 256.

²¹² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/209.

²¹³ Bkz: Bakara, 2/8, 62, 126, 228, 232, 264, Al-i İmrân, 3/114, Nisa, 4/39, 59, 162.

5.1. Kabir hayatı:

Ahiret yolculuğunun ilk durağı berzah âlemi denilen kabir hayatıdır. Çantay, bu konudaki görüşünü, Enbiya sûresi 35. ayetin dipnotunda Gazzâlî'nin İhyâ'sından ve Dihlevî'nin kitabından özetle sunmaktadır. Çantay ölüm konusunda insanların farklı görüşlerine değinmiştir. Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen insanlar, inkâr yolunu tercih ederek, ölümün yok oluş olduğunu haşır, neşir, hayır ve şerrin gerektirdiği cezaların olmadığını savunmuşlardır. Cehmiyye ve Hariciler gibi bazı insanlar ise kabirde haşır vaktine kadar nimet ve azap bulunmadığını iddia etmişlerdir. Felsefecilere ve bazı alimlere göre ise ruh bakidir. Ruh ölümle yok olmaz. Sevaba kavuşan veya azaba uğrayan bedenler değil, ruhlardır. Cesetler asla dirilmez ve haşredilmez. Çantay'a göre bu üç inanç da ayetlere ve hadislerle aykırı bozuk fikirlerdir.²¹⁴ Çantay'a göre Müslüman olsun olmasın, bütün milletler, beden öldükten sonra da ruhun diri ve baki kaldığına inandılar. Buna yalnız filozoflar inanmadı. Bu konudaki delilimiz "*her can ölümü tadıcıdır*"²¹⁵ mealindeki ayettir. Tadan bir şey, tadılandan sonra da baki kalır. "*Yeryüzündeki her şey, fanidir*"²¹⁶ mealindeki ayete gelince, bu konuda akla en yakın olan ruhun, "*Allah'ın dilediği hariç*"²¹⁷ kaydıyla istisna edilenler kısmına dâhil ve fani olmaktan korunmuş bulunmasıdır. Huru'l-İyn hakkında da böyle denilmiştir.²¹⁸

Çantay'a göre kabir suali ve kabir azabı haktır.²¹⁹ Çantay'a göre Ehli Sünnet ayet ve hadislerle dayanarak bu konuda şu sonuca ulaşmıştır. *Ölümün manası, ancak bir hal değişmesinden ibarettir. Ruh, cesetten ayrıldıktan sonra da ya azap görmek ya da nimete kavuşmak üzere baki kalır.* Ruhun cesetten ayrılması demek cesedin ona itaatten çıkması, onun üzerindeki tasarrufunun bitmesi demektir.

²¹⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/163.

²¹⁵ Al-i İmran, 3/185.

²¹⁶ Rahman, 55/26

²¹⁷ Zümer, 39/68.

²¹⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/164.

²¹⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/27, 154. Şu ayetlerin dipnotlarına bakınız: Mümin, 40/11, 46. İbrahim, 14/27. Taha, 20/124. Nuh, 71/25.

Çünkü unsurlar ruhun aletleridir. Ruh, el aletiyle tutar, kulak vasıtasıyla işitir, göz kanalından görür, eşyanın hakikatini ise kalp ile bilir. Burada kalpten maksat ruhtur. Ruh, eşyayı bizzat yani aletsiz bilir. Ruhun kendi kendine olan vasıfları cesetten ayrıldıktan sonra da baki kalır. Artık o zaman aleti ve vasıtası yoktur.²²⁰ Ancak ruh, bilgilerini, elemlerini ve ferahlarını hisseden bir manadır. Ruhun ceset üzerindeki tasarrufu ölüm sebebiyle muattal kalmakla, onun bilgileri, idrakleri, ferahları ve elemleri gitmiş olmaz. Zaten hakikatte insan, bilgileri, elemleri ve lezzetleri o mana ile idrak eder.²²¹

Çantay, Eşarî kelamcılarından Seyfeddin Âmidi'nin talebesi İzzeddin b. Abdusselam'ın (660/1262) ruh ile ilgili görüşünü aktarır: "*Her cesedin iki ruhu vardır. 1. Uyanık halindeki ruh: Adetüllaha göre bu ruh cesede buldukça insan uyanık kalır. Çıkınca ise uyur. Rüyalar gören bu ruhtur. 2. Hayat ruhu: Adetüllaha göre bu ruh cesette buldukça ceset diri, ayrılınca ölü olur. Tekrar ona dönünce de yeniden dirilir. Yaşama ruhu ölmez. Ruhun kabirde cesedine geri döndürülmesi yahut kabirden kalkma zamanına kadar döndürülmemesi akla uzak olmayan konulardandır. Allah kulları hakkında ne hükmettiğini en iyi bilendir. Ehli Sünnet her iki halde de dirilmeyi kabul eder. İki nefha arasına gelince, o umumi fena, ölüm devresidir.*"²²² İsrail'in sura üflemesi, bazı müfessirler tarafından suretlere ruhların üflenmesi şeklinde de tefsir edilmiştir.²²³ Kabir hayatını inkâr edenlerin dayandıkları delillerden biri olan "bizi yattığımız yerden kim kaldırdı" ayeti ikinci nefhadan sonraki bir durumdur. Kurtubî'ye (671/1273) göre sura iki defa üfürülecektir. İki nefha arası kırk yıl sürecektir. Birinci nefhada tüm yaşayanlar ölecek

²²⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/163.

²²¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/164.

²²² İzz b. Abdusselam, *Beyânu Ahvâli'n-Nâs Yevme'l-Kiyame*, Tahkik: İyâd Hâlid et-Tebbâ, Dâru-Fikr, Dimeşk, 1415/1995, s. 22, 23. Bkz: Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/163, 164.

²²³ Mahmud b. Abdullah Âlûsî, *Ruhul-Meânî fi Tefsiri'l-Kurânil-Azim ves- Seb'il-Mesânî*, Tahkik: Ali Abdalbârî Atiye, Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1413, 9/263. (Müminun, 23/101. ayetin tefsiri.)

ve kabir ehlinden azap kaldırılacak. İkinci nefhada ruhlar suretlere/bedenlere üflendikten sonra bu sözü söyleyecekler. Veya kâfirler mahşerde cehennemi gördüklerinde kabirlerinde uğradıkları azap kişinin uykusunda gördüğü şey gibi olacaktır.²²⁴ Dolayısıyla hayret, şaşkınlık ve pişmanlıkla söylenmiş hakikatini kuşatamadığımız bir sözle kabir hayatı inkâr edilemez.

5.2. Nüzul-u İsa meselesi:

Çantay'a göre Hz İsa, ruhen ve bedenen Allah katına kaldırılmıştır. Kıyamete yakın adil bir hâkim olarak tekrar dünyaya gelecektir.²²⁵ O'nun yeryüzüne inişi kıyamet alametlerindedir. Çantay, bu konuda Buharî ve Müslimde geçen "*Ruhum kudreti elinde bulunan Cenab-ı Hakk'a yemin ederim ki, Meryem oğlunun –hakem ve adil olmak üzere- yere inmesi yaklaşmaktadır. O zaman İsa, putları kırarak, domuzları öldürecek, (kâfirlerden) cizyeyi kaldırarak, (onların Müslüman olmalarını isteyecek) mal o kadar çok artacak ki, kimse ona rağbet etmeyecek*"²²⁶ hadisini delil getirmiştir.²²⁷ Hatta Ravza-i Mutahhara'da bir kişilik yer kalmış ve Hz İsa vefat ettiği zaman Peygamber Efendimiz'in yanına defnedilecektir.²²⁸ Hz İsa ile ilgili anlamı konusunda ihtilaf edilen ayetlerden biri Nisa sûresi 159. ayettir. "*Ehli kitaptan hiçbiri hariç olmamak üzere, ölümünden evvel, Andolsun, ona (İsa'ya) mutlaka iman edecek. O da kıyamet günü kendileri aleyhine bir şahit olacaktır*" ayetinde "*ölümünden önce*" ile kastedilen Hz İsa mı yoksa ehli kitap mı olduğu konusunda Çantay, ehli kitabın kastedildiği kanaatindedir. Çantay'a göre ehli kitap ölüm

²²⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, Tahkik: Ahmed Berdûnî ve İbrahim Atfîş, Dârul-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1384/1964, 15/41, 42.

²²⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/128. Nisa, 4/157, 158.

²²⁶ Buhari, Enbiya, 49. Müslim, İman, 242.

²²⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/46. Zuhruf, 43/61.

²²⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/195.

meleklerini gördükleri zaman iman edecekler. Ancak bu iman onlara fayda sağlamayacak.²²⁹

5.3. Şefaaf meselesi:

Çantay'a göre şefaaf haktır. Melekler, peygamberler, şehitler, salihler ve bütün müminler Allah'ın dilediği ve razı olduğu kişilere Allah izin verdikten sonra şefaaf edeceklerdir. Ateşte sadece şu dört kısımdan başka kimse kalmayacaktır. 1. Namaz kılmayan, 2. Yoksulu yedirmeyen, 3. Batıla dalanlarla birlikte dalan, 4. Hesap ve karşılık gününü yalanlayan.²³⁰ Şefaafçilerin şefaafi, kâfirlere, zalimlere ve müşriklere fayda vermeyecek, sadece müminlere fayda verecektir. Kur'ân'da Allah'ın ebedi cehennemlik olarak hükmettiği kimseler hakkında şefaaf fayda vermeyecektir. Allah'ın hükmüne rağmen bir şefaaf söz konusu değildir. Zira şefaaf müminlerin affedilmesi için Allah'a dua etmektir. Örneğin ateşte bulunanlar, cehennem bekçilerine; "*Rabbimize dua edin. Bir gün olsun bizden azabı hafifletsin*" dediklerinde, melekler onlara "*Kendiniz dua edin*" diyecekler. Çünkü melekler, kâfirlere şefaaf etmezler.²³¹ Dünyada yapılan dua neyse, ahiretteki şefaaf de odur. Müşriklerin affedilmesi için nasıl ki bu dünyada dua etmek caiz değilse²³², ahirette de aynı şekildedir. Günahkâr müminler hakkında yapılan şefaaf ile dua arasındaki temel fark, dünyadaki dua umumî bir izin ile yapılmakta iken, ahirette şefaaf hususî bir izne tabi olacaktır. Şefaafın dua ile olan ilişkisine dair Çantay, şu meşhur hadisi kaydetmiştir: "*Her peygamberin müstecab bir duası vardı. Bütün peygamberler bu duasını çarçabuk yaptı. Ben ise duamı kıyamet günü ümmetime şefaaf*

²²⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/202.

²³⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/49, 58, 269, 270. bakınız: Müddessir, 74/41 – 48. Zuhuf, 43/86. İnşirah, 94/4.

²³¹ Mümin, 40/50. ayet ve dipnotu. Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/473.

²³² Tevbe, 9/113, 114.

etmek için sakladım. Şefaetim, Allah Teâlâ dilerse, ümmetinden Allah'a hiçbir şeyi koşmadan ölenlere erişecektir."²³³

5.4. Ru'yetullah Meselesi:

Çantay'a göre de ru'yetullah haktır. Yunus sûresi 26. ayetteki "*iyi işler, güzel amel yapanlara (ihsan mertebesine erenlere) daha güzel iyilik, bir de ziyade vardır*" ayetindeki ziyade "cemel-i ilahiyeye nazardır."²³⁴ "*yüzle vardır o gün terü tazedir. Rablerine bakacaklardır*"²³⁵ ayetinin izahını yaparken konunun özetini sunarak görüşünü şöyle beyan etmektedir. Çantay Ehl-i sünnet âlimlerinin bu konudaki görüşünü şu cümlelerle dile getirmiştir: "*Allahu Teâlâ'yı görmek aklen imkânsız değildir, mümkündür. Bunun ahirette vukuu hususunda ittifak etmişlerdir.*"²³⁶ Ehl-i Sünnet kelimcilerinden Eş'arîler ve Mâtürîdîler Allah'ın görmenin naklen vacip olduğunda ittifak etseler de aklen mümkün olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Zira İmam Eş'arî'ye göre Allah'ı görmek aklen mümkündür. Çünkü her var olan şeyin görülmesi mümkündür.²³⁷ Sübkî'ye göre bu konudaki aklî delil şu şekildeki kıyasa dayanır: "*Allah mevcuttur. Her mevcudun görülmesi mümkündür. O halde Allah'ın görülmesi de mümkündür.*"²³⁸ İmam Mâtürîdî'ye ve Fahreddin Razî'ye göre rüyetullahın aklen mümkün olup olmadığı konusunda hüküm verilemez. Bu konu aklî delil ile ispat edilemez. Bilakis Kur'an ve sünnetin zahirî delilleriyle ispat edilir.²³⁹ Dolayısıyla Çantay, rüyetullahın aklen mümkün olduğu konusunda İmam Eş'arî gibi düşünmektedir.

²³³ Çantay, "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/340. Buhari, *Da'avât*, 1. Müslim, *İman*, 86.

²³⁴ Çantay, "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/397. Yunus, 10/26. ayetin dipnotu.

²³⁵ Kıyamet, 75/22, 23.

²³⁶ Çantay, "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/276.

²³⁷ Abdulkahir Bağdâdî, *Usulu'd-Din*, Daru'l-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, s. 119.

²³⁸ Sübkî, Tacüddin, *es-Seyfü'l-Meşhûr fî Şerhi Akideti Ebi Mansur*, thk. Saim Yeprem, İstanbul, 2000, 1421/2000, s. 20.

²³⁹ Fahreddin Râzî, *Erbaîn fî Usuli'd-din*, thk. Ahmed Hicâzî eş-Şekâ, Mektebetul-Külliyetil-Ezheriyye, Kahire, 1986, 2/277.

Çantay'a göre müminler Cenâb-ı Hakkı görecekler, kâfirler ise Mütaffifin sûresinin 15. ayeti gereğince bundan mahrum kalacaklardır. Bid'ât ehlinen Mutezile ve Havaric fırkalarıyla Mürcie'den bazıları "*Cenâb-ı Hakk'ı O'nun kullarından hiçbiri göremez. O'nu görmek aklen imkânsızdır*" dediler. Bu apaçık bir hatadır. Çirkin bir cehalettir. Çünkü gerek Kur'ân-ı Kerim'in gerek sünneti seniyyenin, gerek ashab-ı kiramın gerekse de bunlardan sonra gelen eslafın birbirine uygun ve zahir delilleri Cenâb-ı Hakkı görmeyi ispat etmiştir. Ashab-ı kiramdan yirmi sahabe bunun vuku bulacağını rivayet etmiştir. Hak mezheplere göre rüyet, Cenâb-ı Hakkın kullarında yarattığı bir kuvvettir. Bunda ne ziyaların ittisali, ne görünecek olanın karşıya gelmesi ne de başka bir şey şart değildir.²⁴⁰ Çantay'a göre, Hz Musa Cenâb-ı Hakkın dünyada görülemeyeceğini bildiği halde kelam-ı ilahiyi işitince kendisinin dünyada olduğunu unutup bir ahiret ve cennet hayatına kavuştuğunu zannettiği için Cenâb-ı Hakk'ı görmek istemişti.²⁴¹

Çantay, Peygamber Efendimizin Miraç gecesi Rabbini görüp görmediği konusunda ise görmediğine dair Hz Aişe'nin görüşü, duyduğu bir hadise değil, ayetlerin kendi içtihadınca tefsirine aittir. "*Gözler O'nu idrak edemez*"²⁴² mealindeki ayet-i kerime gözlerin Allah'ın zatının hakikatini kapsamaktan ve kavramaktan aciz olduğunu itiraf etmektedir ki bu rü'yetin vuku bulmayacağına delil teşkil etmez. Rü'yet konusunda asıl olan bu ümmetin en yüksek âlimi ve mercii Hz Abbas'ın görüşüdür. İbn-i Abbas'a göre Peygamber Efendimiz Cenâb-ı Hakk'ı gözüyle görmüştür.²⁴³ Çantay, bu değerlendirmesiyle bu konuda tasavvufî görüşe yaklaşmıştır. Ancak Hz Aişe'nin görüşünün kendi şahsi görüşü olmadığı Resulullah'a bu

²⁴⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/276. Kıyame, 75/23. ayetin dipnotu.

²⁴¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/309.

²⁴² En'âm, 6/103.

²⁴³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/125.

konuda ilk soru soran olduğu hadis kitaplarında nakledilmiştir.²⁴⁴ İbn Abbas'tan gelen rivayetler, görmenin keyfiyeti ile ilgili olarak ihtilaflıdır. İbn Abbas'tan nakledilen bazı rivayetlere göre Peygamber Efendimiz Rabbini kalbi ile görmüştür.²⁴⁵ Ebu Zer, Resulullah'a "Rabbini gördün mü?" diye sormuş. Resulullah "bir nur gördüm. O'nu nasıl göreyim" buyurmuş.²⁴⁶ Ebu Zer "O'nu diğer bir inişinde gördü"²⁴⁷ ayetiyle ilgili olarak "Resulullah, Rabbini kalbiyle gördü" demiştir.²⁴⁸ İmam Mâturidî'ye göre de Peygamber Efendimiz Cenâb-ı Hakkı baş gözüyle değil, kalp gözü ile görmüştür.²⁴⁹

Mizan ve amellerin tartılması haktır. İyi ameller güzel suretlerle, kötü ameller ise çirkin suretlerle gelecek, mizanlara konacaktır.²⁵⁰

Çantay, cehennemın ebediliği konusundaki görüşünü mealde "hulud" kelimesine verdiği manaya yansıtarak, bu kelimeyi "bir daha çıkmamak üzere kalıcıdır" şeklinde tercüme etmiştir.²⁵¹

Çantay'a göre müşriklerin mükellef olmadan ölen çocukları cennet ehlinin hizmetçisidirler.²⁵²

²⁴⁴ Hz Aişe annemiz "üç şey var. Bunlardan birini söyleyen Allah'a iftira etmiştir." Mesruk, Hz Aişe'ye sordu: "Bunlar nelerdir?" Hz Aişe "Kim Muhammed Rabbini gördü derse Allah'a iftira etmiştir." deyince Mesruk "O'nu apaçık ufukta gördü" (Necm, 23) "Diğer inişinde de gördü" (Necm, 13) ayetleri hakkında sordu. Hz Aişe, "ben bu ümmet arasında bu konuda Resulullah'a ilk soru soranım. Resulullah buyurdu ki: O ancak Cebraildir. Cebraili yaratıldığı suret ile bu iki kez dışında görmedim.." Hz Aişe bundan sonra En'âm 103 ve Şura 51. ayetleri okudu. Diğer iki husus Maide 67. ayete göre Resulullah Allah'ın kitabından hiçbir şey gizledi diyen bir de Neml 65. ayete göre yarın olacak şeyleri haber veriyordu diyenler de iftira etmiştir. Müslim, İman, 77.

²⁴⁵ Müslim, İman, 77.

²⁴⁶ Müslim, İman, 78.

²⁴⁷ Necm, 13.

²⁴⁸ Ebubekir Muhammed b. İshak İbn Hüzeyme (311/), *Kitabu't-Tevhid ve İsbâtu Sıfâti'r-Rab Azze ve Celle*, thk. Abdulaziz b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1414/1994, 2/515, 516.

²⁴⁹ Muhammed b. Muhammed İmam Maturidi, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Takkik: Mecdî Baslum, Dârul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005, 9/420.

²⁵⁰ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/166.

²⁵¹ Bakara, 2/39. ve 81. ayetlerin mealleri.

6. Kaza ve Kadere iman bağlamındaki görüşleri:

Çantay, kaza ve kader kavramlarının anlamlarını tespit etme konusunda Eş'arî kelamından etkilenmiştir. Zira kaza ve kader kavramları arasındaki farkı ortaya koymak için Eş'arî kelamcılarında Seyyid Şerif Cürçânî'nin (816/1413) tarifini esas almıştır. Buna göre kader, mümkün olan şeylerin birbiri ardınca, ilahi hükme uygun tarzda yoktan varlığa çıkmasıdır. Kaza ezelde, kader daha sonradır. Kaza ve kader arasındaki fark şudur. **Kaza**, bütün varlıkların Levh-i mahfuzda toplu bir surette bulunması, **kader** ise şartları oluştuktan sonra a'yandan dağılık, ayrı ayrı zuhurudur.²⁵³ Çantay, daha sonra Mâtûrîdîlerin görüşüne de şu ifadelerle yer vermiştir: "*Bazılarına göre kader, Cenab-ı Hakk'ın hadiseleri ve oluşları vukua getirmeden evvel takdir etmesi; kaza ise o takdiri yerine getirmek için yoktan fiiliyata getirmesidir.*"²⁵⁴

Çantay, "takdir" kavramını ise Râgıb el-İsfahani'nin (502/1108) görüşlerinden istifade ederek açıklamıştır. İmam Râgıb'a göre kader ve takdir, bir şeyin kemiyetini (zaman, mekân ve kuvvet gibi büyüyüp küçülmesi mümkün olan her şeyi) açığa çıkarması demektir. Bunlardan takdir etmek, kudret vermek manasına gelir. Cenab-ı Hakkın eşyadaki takdiri iki şekildedir. 1. Eşyaya kudret vermek, 2. Hikmetine uygun şekilde, belli bir miktarda ve belli bir surette eşyaya yaratmak. Çünkü Allah'ın fiili iki nevidir. 1. Fiilen var etmesi. Bu, mükemmel ve tam bir şekilde ve bir defada "ibda"dır ki, onda artık ne bir fazlalık ne de bir eksiklik meydana gelmez. Meğer ki Allah onu yok etmeyi veya değiştirmeyi dilemiş olsun. Gökler ve göklerde bulunanlar gibi. 2. Asıllarını ve esaslarını fiilen, fakat parçalarını ve ferlerini potansiyel olarak var etmesi. Bu takdirde artık o var olandan başkası zuhur etmez. Hurma çekirdeğinden hurma bitip çıkmasındaki ilahi takdir gibi, ondan ne elma ne zeytin ne de bir başka şey çıkmaz. Allah, insan suyundan ancak insan çıkarır. O halde

²⁵² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/282.

²⁵³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/287; Krş: Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 174.

²⁵⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/287.

Cenabı Hakkın takdiri iki yönde oluyor. 1. Ya vücut ve imkân yoluyla "ol" veya "olma" demekle, 2. Yahut kudret vermek suretiyle.²⁵⁵ Çantay'ın takdir konusunda Ragıp el-İsfehânî'den aktardığı bu kısım kaderin kuralsız cebri bir olgu değil, insanın mükellef olmasını ve imtihan edilmesini temin eden kâinata konulan kanun ve kurallar bütünü olduğunu göstermektedir. Ancak bu kanun ve kurallar Allah'ı sınırlayan veya mahkum eden hususlar olarak algılanmamalıdır. Allah'ın kaderi uygulaması kuşatıcı rahmet, engin bir hikmet ve şaşmayan bir adalet ile dir.

Günümüzde bazı kesimler tarafından reddedilen kadere iman konusu, ne olduğu iyi anlaşılmeden yanlış kanaatler ile reddedilmektedir. İnsanlar neyi reddettiklerinin farkına varmadan çoğu zaman kendi yanlış kanaatlerini reddetmiş olmaktadır. Kadere iman ettiğini söyleyenler de kimi zaman aynı hataya düşerek kendi cebri algılarına iman etmiş olmaktadır. Bundan dolayı kadere imanda en önemli husus ne olduğunu ve ne ifade ettiğini doğru anlamaktan geçmektedir. Çantay, böyle önemli bir konuda mezhebi bir taassuba takılmadan ıstılahta tartışmak yerine kaza ve kaderden ne anlaşılması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Kadere imanda öne çıkan dört temel sıfat vardır. Bunlar ilim, kudret, irade ve yaratma sıfatlarıdır. Bu sıfatlar birbiriyle bağlantılı sıfatlar olup Allah-kul ilişkisini düzenleyen anahtar kavramlardır.

6.1. Ezelî ilim meselesi:

Allah'a iman etmek, musibetin ancak Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geleceğine inanmayı gerektirir. Çantay'a göre Allah'ın izni yani ilmi, hükmü, takdiri ve iradesi olmadan musibet gelip çatmaz.²⁵⁶ Allah, ezelî ilmiyle her şeyi bilendir. Allah, her şeyi

²⁵⁵ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/287. Çantay, kaza ve kader konusunu Mürselat sûresi 20-24. ayetler bağlamında ele alması da bu ayetlerin kaza ve kadere delalet ettiğini düşündüğünü göstermektedir. Ayrıca bakınız: Râgıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Tahkik: Safvân Adnan ed-Dâvudî, Dârul-Kalem, Dâruş-Şâmiye, Dimeşk, Beyrut, 1412, s. 658.

²⁵⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/210. Talak, 65/11.

gerçekleşmeden önce levh-i mahfuza yazmıştır.²⁵⁷ Ne yerde ne gökte zerre ağırlığınca hiçbir şey Allah'tan gizli kalmaz. Bundan küçük veya büyük hariç olmamak üzere hepsi levh-i mahfuzda yazılıdır.²⁵⁸ Allah, insanların geçmişlerini de geleceklerini de, yaptıklarını da yapacaklarını da bilir.²⁵⁹ Meydana gelmeden önce her şey Allah'ın ilminde mevcuttur. Çantay'a göre bunun delillerinden biri de şu ayettir: "*İşte bunlar, Allah böyle kimselerin kalplerinde olanı bilir.*"²⁶⁰ Yani kalplerinde sakladıkları niyetleri, fiilî olarak ortaya koymadan önce de bilmektedir.

Çantay, önsözde ilke olarak tespit ettiği "*maziye müzari manası vermeyeceğiz*"²⁶¹ kuralına rağmen, Allahın gaybe dair bilgisine işaret etmek için mealde kimi ayetlerde maziye müstakbel manası vermiştir. Örneğin "جاؤك" lafzı "sana geldiler" demektir. Ancak mealde "*elleriyle (ihtiyarlarıyla) yaptıkları (fenalıklar) yüzünden onlara bir bela çattığı zaman (halleri) nice olur? (onlar bir felakete uğradıktan) sonra "biz iyilik ve ıslahtan başka bir şey arzu etmedik" diye Allah'a ant ederek sana gelecekler*" diye çevirmiştir. Çantay bunun sebebini şu şekilde izah etmiştir: "*Bu ve benzerlerinde istikbal manası vermemizin sebebi bu gibi ayetlerin ya hadiselerin vukuundan önce veya Resulullah'ın gıyabında henüz tasavvur ve karar halinde iken, vahiy ile kendisine bildirilmiş olmasıdır. Hadiseler meydana gelmeden önce vahiy ile onlardan haberdar olurdu. Zaten o hadiseler ilm-i ilahide mevcut olan şeylerdi.*"²⁶² Aynı şekilde mahşer günü anlatılırken "*Hepsi toplanıp Allah'ın huzuruna çıkarlar da zayıflar büyüklük taslayanlara "Biz sizin tebaanızdık. Şimdi siz Allah'ın azabından bir şeyi olsun bizden uzaklaştırıp def' edebiliyor*

²⁵⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/195.

²⁵⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/404.

²⁵⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/152, 197. Taha, 20/110. ve Hac, 22/76. ayetin dipnotu.

²⁶⁰ Nisa, 4/63.

²⁶¹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim" (Önsöz), 1/16.

²⁶² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/179. Nisa, 4/62. ayetin dipnotu

musunuz?" derler"²⁶³ ayetinde de "çıkıldılar" ve "dediler" kelimeleri ile ilgili olarak, mazi sigası yerine istikbal manası vermesinin sebebini Çantay şöyle açıklamıştır: "*ilmi ezeldede tahakkuku itibariyle mazi sigaları irad buyurulmuşsa da, kullarına nispetle istikbale taalluk ettiği için müfessirlerin beyanına göre biz de o suretle tercüme ettik.*"²⁶⁴

6.2. Hayır ve şerrin yaratılması meselesi:

Çantay'a göre her şey Allah'tandır. Allah'tan başka yaratıcı olmadığı için hayır ve şer olan her şeyi Allah yaratmaktadır. Ancak Kur'ânî bir edep olarak şer Allah'a izafe edilmez. Mesela, Eyyub (as) kendisine bir hastalık mübtela olduğunda "*Hakikaten, şeytan beni yorgunluğa ve azaba uğrattı*"²⁶⁵ diyerek, Eyyüb aleyhisselamın yorgunluğu ve azabı şeytana nispet etmesi, Cenâb-ı Hakk'a karşı olan kemal derecesindeki edebindedir. Ayrıca azabın şeytana izafe edilmesi onun vesveseyle ve fasid hatıralarla bu peygamberi rahatsız ettiğini ifadedir.²⁶⁶ Yaratma noktasında her şey Allah tarafından yaratılmıştır. Takdir etme noktasında ise iyilik Allah'ın lütfu ve ihsanı iken, kötülük ise kulun amelinin bir karşılığıdır.²⁶⁷ Çünkü ibadetlerimiz yaratılışımıza karşı bir şükür olduğu için Allah'ın ekstra

²⁶³ İbrahim, 14/22.

²⁶⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/24. Başka örnekler için bakınız: Nahl, 16/113. ayetin dipnotu. Hac, 22/22. ayetin dipnotu. Kehf, 18/99. ayetin dipnotu. Çantay'ın bu konudaki izahı Gazali'nin izahıyla daha iyi anlaşılacaktır. Eşârî âlimlerinden Gazâlî'ye göre Allah'ın nazarında geçmiş ve gelecek zamanlar bulunmadığı için, diğer bir ifadeyle, O'nun nazarında üç zamanda hazır oldukları için, bütün zamanlarda vücut bulan ve varlık kazanan şeyler, ezelden ebede kadar O'nun nazarında mevcut ve hazır dırlar. Ayrıca Gazali'ye göre "*yaratıkların iki türlü varlığı vardır. Bunlardan bir ilmi varlık, diğeri ise fiili varlıktır. İlmi varlık bir şeyin ilminde, akıl ve tasavvurunda bulunmasıdır. Maddi varlık ise onun maddesiyle var olmasıdır. İnsanlara göre bu varlık türleri birbirinden ayrıdır. Allahu Teâlâ için ise bunlar birbirinin aynısı, devamı ve tekrarıdır. Bu sebeple O'nun açısından O'nun bir şeyi bilmesi ile bir şeyin fiilen ortada olması arasında bir fark yoktur.*" Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-İ'tikad (İtikada Orta Yol)*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 193-197.

²⁶⁵ Sa'd, 38/41.

²⁶⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/435.

²⁶⁷ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/183.

iyilikler ve nimetler vermesi ancak O'nun kullarına ihsanıdır. Yaptığımız günahların birçoğunu da affederek bir kısım günahlarımızdan dolayı musibetlere izin vermektedir.²⁶⁸ Çantay'a göre şerrin zıddı olan "hayr", lugat anlamı itibariyle mutlak anlamda halkın akıl, ilim, mal, adalet, iyilik gibi gönlün meyl ettiği, beğenip sevdiği şeydir. İstilahî anlamda ise şeriatın ve selim aklın beğendiği şeydir. Hayır iki türdür. 1. Mutlak (bağımsız, şartsız) hayır: her halükarda, cennet gibi herkes tarafından rağbet edilen arzu edilen şeydir. Mutlak şer de cehennemdir. 2. Mukayyed hayır: Bazılarınca hayır olup bazılarınca şer olabilen şeylerdir. Çok mal gibi.²⁶⁹

Çantay'ın bu ayrımı oldukça önemlidir. Hayrın ve şerrin belirlenmesinde dünyevî ve uhrevî bakış açısı kimi zaman karıştırılmaktadır. Dünyevî nimetler ve musibetler zahirleri itibariyle dünyevî hayır ve şer olarak kabul edilse de, bâtınları ve sonuçları itibariyle uhrevî hayır ve şerre dönüşebilirler. Allah'ın birine çok mal ve evlat vermesi, müminin şükrü ve sabrı sebebiyle uhrevî hayra yani cennete dönüşürken, kâfirin nankörlüğü ve kibri sebebiyle uhrevî şerre yani cehenneme dönüşmektedir.²⁷⁰ Zira Allah kullarına bir fayda veya zarar vermeyi isterse bu, ya kulların yaptıklarına bir karşılık verme veya onları imtihan etmek içindir.²⁷¹

6.3. Cebrin reddi:

Çantay, cebrî bir şekilde yorumlanabilecek ayetlerde kimi zaman kısa izahlarda bulunmuştur. Örneğin *"biz bir memleketi helak etmek istediğimiz zaman, onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de orada (bu emre rağmen) itaatten çıkarlar. Biz bir resul (hüccetleri açıklayan ve şeriatı yayan bir peygamber)*

²⁶⁸ Bakınız: Şura, 42/30.

²⁶⁹ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/121.

²⁷⁰ "Onlardan (kâfirlerden) bir sınıfa, kendilerini fitneye düşürmemiz için, (verdiğimiz ve) fâidelendirdiğimiz (bu) dünyâ hayaatına âid zînetlere ve debdebelere sakın iki gözünü dikme. Rabbinin rızık hem daha hayırlı, hem daha sürekli." Taha, 20/131.

²⁷¹ Fetih, 48/11. Ahzab, 33/17. Zümer, 39/38. Cin, 72/10.

gönderinceye kadar (hiçbir kimseye ve kavme) azap ediciler değiliz."²⁷² Dolayısıyla "bu emre rağmen" kaydının düşülmesiyle bu emrin tevhide ve tövbeye davet şeklinde zulmü ve şirki terk etmeleri şeklinde bir emir olduğunu anlayabiliriz. Ayrıca "*sen Kur'ân'ı okuduğun zaman seninle ahirete iman etmeyenler arasına gizli bir perde çekeriz*"²⁷³ ayetinin dipnotuna da şu izahı kaydetmiştir: "*Okuduğun Kur'ân-ı Kerim seninle onlar arasında koruyucu setredici bir mani olur. Kimse sana bir şey yapamaz.*"²⁷⁴ Böylece kimilerince "*iman etme kudretinin ellerinden alındığı*" şeklinde bir yanlış anlamının önüne geçerek "peygamberin tebliğ görevinde korunması" şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmuştur.

6.4. Ecel meselesi:

Çantay'a göre En'am sûresi 3. ayetteki²⁷⁵ iki ecelden birincisi şahsî ecel, ikincisi umumî eceldir. Şahsî ecel kişinin doğumundan ölümüne kadarki müddet, umumî ecel ise ölümden tekrar dirilmeye kadarki zamandır.²⁷⁶ Kulun tedbirinin, ilâhî takdir ile olan münasebeti ve ecel hakkında Çantay şu kaydı düşmüştür: "biri yıkılmaya yüz tutmuş olan bir duvarın önünden süratle geçerken kendisine şu ayet okunmuş "*De ki: eğer ölmekten veya öldürülmekten kaçırıyorsanız, firarınız size asla fayda vermez. O takdirde bile pek az bir (zaman)dan fazla faydalanamazsınız.*"²⁷⁷ O kişi bunu üzerine şöyle cevap vermiş: "*İşte biz de bu "pek az"ı istiyoruz.*" Çantay'a göre bu "pek az zaman", "takdir edilen ve belirlenen ömür"dür.²⁷⁸ Dolayısıyla kulun tedbiri, ilâhî takdirin içindedir. Kulun rızkını elde etmek için çalıştığı gibi

²⁷² İsra, 17/16.

²⁷³ İsra, 17/45.

²⁷⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/82. İsra, 17/45. ayetinin dipnotu. Ayrıca bakınız: En'âm, 6/110.

²⁷⁵ "*O, sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını hükm-ü takdir edendir. Bir de O'nun katında malum (başka) bir ecel vardır.*" En'am, 6/3.

²⁷⁶ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/404. En'âm, 6/3. ayetinin dipnotu.

²⁷⁷ Ahzab, 33/16.

²⁷⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 2/354.

gücü yettiğince tedbire sarılması ve gücünü aşan noktalarda ilâhî takdîre razı olması gerekmektedir. Eğer bir işte üçüncü kişilerin hak ihlâli ve zulmü olmuşsa, kulun hakkını hem dünyada hem de ahirette araması elbette Cenâb-ı Hakkın kullarına verdiği bir haktır, takdir-i ilâhîdir.

6.5. Hidayet ve dalalet meselesi:

Çantay'a göre "*Allah'ın dilediğini hidayete erdirmesi*" kulunun hakkı ihtiyar edeceğini bilerek, ona hak yolu kolaylaştırması ve imana muvaffak etmesidir. "*Allah'ın dilediğini saptırması*" ise yine kulunun dalaleti ihtiyar edeceğini bilerek ona dalalet yolunu kolaylaştırması ve sapıklıkta bırakmasıdır.²⁷⁹ Çantay, Allah'ın hidayete erdirmesi ve saptırmasını ezeli ilim ile izah ederek İmam Mâtûrîdî ile aynı usulü takip etmiştir. İmam Mâtûrîdî, hikmet ve adalet merkezli bir iman tasavvurunu merkeze alarak, ezelde her şeyi bilen ve her şeyi yaratan bir uluhiyet tasavvuru ile değerlendirerek bu ayete şu şekilde anlam vermektedir: "Hidayeti tercih edeceğini bildiği kimseye hidayet fiilini yaratır. Dalaleti tercih edeceğini bildiği kimse için dalalet fiilini yaratır. Çünkü her şeyi yaratandır."²⁸⁰ Çantay "kolaylaştırmaya" vurgu yaparak Leyl sûresindeki insanın sa'yine, ortaya koyduğu çabaya ve tercihinine göre seçtiği yolda yürümesini kolaylaştıran ilahî takdire göndermede bulunmuştur. "*Sizin sa'yiniz çeşit çeşittir. Kim verir, sakınır ve en güzeli tasdik ederse biz ona en kolayı kolaylaştırırız. Kim de cimrilik eder, kendini müstağni görür ve en güzeli yalanlarsa biz de ona en güç olanı kolaylaştırırız.*"²⁸¹ İnsanda meleklik kuvvetiyle hayvanlık kuvveti arasında sürekli bir itişme ve çekişme vardır. Meleklik kuvveti insanı yükseklığe, hayvanlık kuvveti ise alçaklığa doğru çeker. Cenâb-ı Hakkın, insandaki kendiliğinden mevcut olan veya sonradan kazanılan kabiliyet ve özelliklerin gereklerine ve temayülüne göre nizam ve intizam vücuda getirmekte özel bir inayeti vardır. Eğer o isti'dad, hayvanca durumlar kazanmaya çalışırsa onun

²⁷⁹ Nahl, 16/93. ayetin dipnotu, En'âm, 6/125. ayetin meali.

²⁸⁰ İmam Maturidi, *Tevilatü Ehlis-Sünne*, 5/51.

²⁸¹ Leyl, 92/4-10.

oluşmasına yardım eder. Bundan dolayı ona uyan şeyleri ve sebepleri kendisine kolaylaştırır. Yok, meleklik hallerini kazanmak isterse ona da o hususlara uygun şekillerde yardım eder, kolaylık verir. Nitekim Cenâb-ı Hak, mealen "*kim bu çarçabuk geçen (dünyayı) dilerse, biz de burada ona, (evet) kimi dilersek ona, dileyeceğimiz şeyi çarçabuk veririz. Sonra da onu cehenneme sokarız. O, buraya kınanmış ve (rahmetimizden) kovulmuş olarak ulaşır. Kim de mümin olarak ahireti diler, onun için (ona gereken) bir sa'y ile çalışırsa işte bu çalışmalarını meşkur ve (makbul) olur. Her birine, onlara da bunlara da Rabbinin vergisinden birbiri ardınca veririz. Rabbinin vergisi kimseden menedilmiş değildir*"²⁸² buyurmuştur.²⁸³ Zira Allah'ın her şeyi ve herkesi kuşatıcı rahmeti yağmur gibidir. Ayırım yapmadan mahlûklarını aynı rahmet ile nimetlendirir. Her yer kabiliyetine göre ilahi rahmetten istifade eder. Mümbit arazi faydalı meyve, sebze ve yeşillik verir. Çorak arazi ise faydasız çalı ve dikenler çıkarır. Faydalı arılar bal yapar, yabaniler ise zarar verir. İnsanlar da böyledir.²⁸⁴ Kim Allah'ın verdiği cüzi iradeyi doğru şekilde kullanarak hayırlı işleri seçer ve say ederlerse, Allah onları mükâfatlandırmak için cennete hidayet eder. Kim de Allah'ın verdiği cüz'î iradeyi yanlış kullanır, şerli işleri seçer ve sa'y ederse Allah onu cezalandırmak için cehenneme sevk eder. Kişinin işlediği zulüm adeta zifiri karanlık (zulûmat) içinde kalan kişinin yolunu şaşırması gibi kişiyi imandan hidayetten alıkoyar. Kişinin imana ve hidayete nail olması için öncelikle işlediği zulmü terk ederek tövbe etmesi zulûmattan çıkması gerekir.

Çantay'a göre Allah'ın kulunu unutması, kuluna lütfetmeyi terk etmesidir.²⁸⁵ Allah'ın tuzak kurması ise kulları hakkında azabını ihmal buyurması, tehir etmesidir. Kullarına mühlet vermesidir. İstidraç da böyledir. Tuzak denmesinin nedeni zahiri iyilik, batını hızlan

²⁸² İsrâ, 17/18-20.

²⁸³ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/337. Dihlevî, *Hüccetü'llahi'l-Bâliğa*, s. 42.

²⁸⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/278.

²⁸⁵ Tevbe, 9/67. ayetin meali.

olmasındandır.²⁸⁶ Allah'ın insanları kuşatması da onları ilim ve kudretiyle kuşatmasıdır.²⁸⁷

Çantay, kimi ayetlerin izahında İslâm'a saldıran müsteşriklerin iddialarına da cevap vermek için bir takım izahlarda bulunmuştur. Çantay'ın, garanik olayı ve Peygamberimizin Hz Zeynep ile evliliği konusundaki izahlarına daha önce temas etmiştik. Çantay'a göre İslâm düşmanlarının dillerine doladıkları *çok evlilik, aslî bir kâide değil, istisnâ bir durumdur*. Düşünülmeli ki bu ayetin nüzulü zamanında on ve daha fazla kadına sahip olanlar vardı. Cenâb-ı Hak bunu azami dörde indirmiş, onu da tatbiki çok güç olan bir "adalet" esasına dayamıştır. Bu suretle çok evlilik gittikçe azalmış ve Müslümanların büyük bir kısmı bir hanım ile yetinmeyi esas kâide olarak tanımıştır.²⁸⁸ Çantay'a göre cihat ile ilgili emirler belli bir sıra ile gelmiştir. Peygamber Efendimiz'in ilk vazifesi tebliğden ibaretti.²⁸⁹ Sonra güzel bir mücadele, tatlı bir münakaşa ile emrolundu.²⁹⁰ Müslümanlara reva görülen o kadar işkencelerden dolayı, muharebeye izin istedikleri halde buna müsaade edilmedi. Daha sonra muharebeye izin verildi.²⁹¹ Dolayısıyla *İslam'da cihat en son çare olarak kabul edilmiş, barış ise asıl ve esas olarak tanınmıştır*. Bunun aksini iddia etmek garazkârlıktan başka bir şey değildir.²⁹²

Çantay'ın dikkat çektiği hususlardan biri de Allah'a iman ve toplumsal sorumluluk ilişkisidir. "*Çünkü o, büyük olan Allah'a iman etmezdi. Yoksulu yedirmeye teşvik etmezdi*"²⁹³ ayetine göre büyük günahlardan biri yoksullara merhametsizliktir. Şer'i yükümlülük iki türlü kendini gösterir: 1. Allah'ın emrini büyük tanımak (ta'zîm li

²⁸⁶ A'raf, 7/99. ve 183. ayetlerin dipnotu.

²⁸⁷ İsra, 17/60. ayetin dipnotu.

²⁸⁸ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/161. ilgili ayetler için bankız: Nisa, 4/3, 129.

²⁸⁹ "*Sen ne ile emrolunduysan apaçık bildir.*" Hicr, 15/ 94.

²⁹⁰ "*Rabbinin yoluna hikmetle güzel öğütle davet et.*" Nahl, 16/125.

²⁹¹ "*Kendileriyle mükatele edilenlere uğradıkları o zulümden dolayı izin verildi.*" Hac, 22/39.

²⁹² Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 1/95, 96, 2/189.

²⁹³ Hakka, 69/33, 34.

emrillah), 2. Allah'ın yarattıklarına şefkat göstermek (şefkat 'ale halkilleh). Bundan dolayı kim Allah'ın birliğini tasdik etmez ve O'na inanmazsa muhakkak ki, O'nun emrini büyük tanımayı terk etmiş olur. Kim de yoksulu ihmal ederse Allah'ın yarattıklarına karşı şefkati bırakmış olur. Bunların ikisini de yapmayanlar ise muhakkak ki boynundan Cenâb-ı Hakka olan kulluk bağına atmıştır.²⁹⁴

SONUÇ:

Günümüzde yazılan mealler içinde Çantay'ın meali hala değerini koruyan meallerin başında bulunmaktadır. Sahip olduğu ilmi birikimi ile Türk diline ve edebiyatına hâkimiyetini yansıtmaya açısından meali, üzerinde araştırma yapılmaya değer bulunmuştur. Bu sebeple sempozyum ve makalelere konu olmuştur.

Çantay, kalamcı olmamasına rağmen itikadî konulara vukufiyeti ve kelamî meselelerdeki ihtilafli konularda Ehl-i Sünnet çizgisine bağlı kalma hassasiyeti göze çarpmaktadır. Mealinde bilgi ve varlık anlayışını konusuna değinen Çantay, itikadî konularda takip ettiği bir metoda sahip olduğunu göstermiştir. Zor şartlara rağmen ulaştığı ve ilim camiasına tanıttığı eserler nasıl bir ilim disiplinine sahip olduğunu göstermektedir. Osmanlı ilim geleneğinin izlerini Çantay'da görmek mümkündür. Çantay, mezhebi taassuba değil, tahkike dayalı bir ilim anlayışına sahip olduğu için, hakikate ulaşmak adına Mâtürîdî kelamı yanı sıra Eş'arî, Mutezîlî, sufi ve selefi ekollerinin kitaplarına başvurmadan kaçınmamıştır. Bunun temel sebebi Osmanlı ilim geleneğinde okutulan eserlerden kaynaklanmaktadır. Zira Osmanlı ilim geleneği farklılıkları Ehli Sünnet potası içinde eriterek mezcetmeye dayalı dinamik bir sistemdir. Osmanlı'nın memzuç ilim geleneğinden etkilenmiş olan Çantay, uç fikirlere saplanmadan, itidali muhafaza etmeye çalışmıştır.

Çantay, İbn Arabî'nin vahdet-i vücud nazariyesini hulul tarzı yorumlardan kaçınarak yorumlama çabasıyla ve tasavvufî tevellere yer

²⁹⁴ Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", 3/241.

vermesiyle sufi; iman-amel ilişkisi konusunda tekfire saplanmadan amele vurgu yapmasıyla selefi; beş duyu, haberi sadık ve akıldan oluşan bilgi elde etmenin üç yolunu kabul ederek kelamcı bir yöntem takip etmiştir. Dolayısıyla Çantay'ın itikadî görüşleri sufi, selefi ve kelamcı yöntem ve görüşlerden etkilenecek şekilde şekillenmiştir. Bununla birlikte İslamî eğitimde, ahlaka büyük bir önem vermiştir. Zira Allah'ın hakkına riayet ve Allah'ın kullarına şefkat şeklinde formüle edilen iman ve ahlak ilişkisine dikkat çekmiştir.

KAYNAKÇA:

Abdullah b. Mübarek es-Siclimâsî el-Mâlikî (1156/1735), *el-İbriz Kelâmu Seyyidî Abdilaziz ed-Debbağ*, Daru'l-Kütübî'l-İmiyye, Beyrut, 1423/2002.

Albânî (1420/2000), *Silsiletul-Ahadisid-Da'ife vel-Mevdû'a ve Eseruhes-Seyyi fil-Ümme*, Riyad: Darul-Marife, 1412/1992.

Aliyyu'l-Kari, *er-Red ale'l-Kâilin bi Vahdet-i Vücut*, thk. Ali Rıza b. Abdullah, Darul-Memun lit-Turas, Dimeşk, 1415/1995.

Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Tahkik: Seyyid el-Cemîlî, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrût, 1404/1984.

Âlûsî, Mahmud b. Abdullah, *Ruhul-Meânî fi Tefsiri'l-Kurâni'l-Azim ves- Seb'il- Mesânî*, Tahkik: Ali Abdalbârî Atiye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413.

Bağdadî, Abdulkâhir b. Tahir, *Usulu'd-Din*, thk. Ahmed Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002.

Bakıllanî, *el-İnsâf fi mâ yecibu İ'tikaduhu ve lâ Yecûzul-Cehlu bihi*, thk. Habib b. Tahir, Daru Mektebetil-Maarif, Beyrut, 1432/2011.

Beyhâkî, Ebubekir Ahmed b. Hüseyin (458/1066), *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, thk. Şeyh İmaduddin Ahmed Haydar, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1415/1994

....., *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003

Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmil-Kur'ân*, thk. Ahmet el-Berdûnî ve İbrahim Atfîş, Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, Kahire, 1384/1964.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelam*, Engin Kitabevi, İstanbul, 1959.

Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevâkıf meehu Haşiyete Siyelkûtî ve'l-Halebî*, thk. Mahmud Ömer Dimyâtî, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998

....., *Ta'rîfât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 1403/1983.

Çantay, Hasan Basri, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim" (Önsöz), Risale Yayınları, İstanbul, 2014. (Ek bilgi bulunması hasebiyle iki yerde şu baskıyı kullandık: Hasan Basri Çantay, "Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim", Baskı Milsan Sanayi, Web ofset tesisleri, İstanbul, 1985.)

Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân Okuma Esasları (Tecvid)*, Sahhaflar Kitap Sarayı Yayınları, İstanbul, Trs.

Dihlevî, Abdulaziz, *Tefsur-i Azîzî*, Mektebetül-Medine, Medine, 2008

Dihlevî, Veliyullah b. Abdurrahim, *Hüccetüllahi'l-Bâliğa*, Tahkik: Seyyid Sâbık, Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse, Kahire, Trs.

Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, Çeviren: Hasan Basri Çantay, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisad fi'l-İtikad (İtikada Orta Yol)*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2004.

....., *Me'âricu'l-Kuds fi Midrâci Marifeti'n-Nefs*, Darul-Afâkil-Cedide, Beyrut, 1975.

Gölcük, Şerafeddin, "el-Müsâyere'den Bazı Tespitler", *Kemaleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği Sempozyum Tebliğleri*, 1993.

Hâkim en-Neysaburî, Muhammed b. Abdullah, *Müstedrek ale's-Sahihyn*, Tahkik: Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.

İbn Arabî, *Futuhât-ı Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddin, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999.

....., *Fusûsu'l-Hikem*, thk. Abul'alâ Afifî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs.

İbn Hacer el-Askalânî, *Fethul-Bari Şerhu Sahihil-Buhari*, Darul-Marife, Beyrut, 1379.

İbn Ebi Şeybe (235/850), *el-Musannef fi Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.

İbn Hümâm, Kemaleddin, *Kitabu'l-Müsayere me'e şerhihi el-Müsâmere*, thk: Mahmut Ömer ed-Dimyâtî, İstanbul: Çağrı Yayınları, Trs

İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkîn 'En Rabbi'l-Âlemîn*, Tahkik: Taha Abdurrauf Sa'd, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1973.

İbn Kesir, *Tefsirul-Kuranil-Azim*, thk. Sâmi b. Muhammed, Dâru Tayyibe, 1420/1999.

İbrahim H. Karşlı, *Hasan Basri Çantay'ın Kur'an-ı Hakim ve Meâli-i Kerim'deki Tercüme Metodu*, EKEV Akademi Dergisi – Sosyal Bilimler, 2002, cilt: VI, sayı: 13.

İsfehânî, Râgıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adan ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1412.

İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhul-Beyan*, Darul-Fikr, Beyrut, Trs.

İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme*, Dâru'l-Hilafetil-Aliye: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1336.

İzz b. Abdusselam, *Beyânu Ahvâli'n-Nâs Yevme'l-Kiyame*, Tahkik: İyâd Hâlid et-Tebbâ, Dâru-Fikr, Dimeşk, 1415/1995.

Kılavuz, A. Saim, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.

Kurtûbî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Tahkik: Ahmed Berdûnî ve İbrahim Atfiş, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, 1384/1964.

Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Daru Sâdır, Beyrut, (Mektebetül-İrşad, İstanbul), 1422/2001.

....., *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Takkik: Mecdî Baslum, Dâarul-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005.

Maverdî, Ebul-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüketü ve'l-Üyûn*, thk. İbn Abdulmaksud b. Abdurrahim, Darul-Kutubil-İlmiyye, Beyrut, Trs

Mükatil b. Süleyman (150/740), *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud, Daru İhyai't-Turas, 1423.

Önal, Recep, *Hasan Basri Çantay'ın İnanç Konularına Yaklaşımı: 'Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm' Üzerine Fenomeno-Teolojik Analizler*, Kelam Araştırmaları, 13:1, 2015.

Özarslan, Selim, *İslam İnanç Esasları/Akaid Esasları*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2013.

Pezdevî, Ebul-Yusr Mâtürîdî, *Usulud-din*, thk. Hans Peter Linss, Mektebetu Ezheriyetut-Turas, Kahire, 2003.

Râzî, Fahreddin, *Tefsiru'l-Kebir*, Daru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420.

....., *Erbaîn fi Usuli'd-din*, thk. Ahmed Hicâzî eş-Şekâ, Mektebetul-Külliyetil-Ezheriyye, Kahire, 1986

Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fi Usuli'd-din*, thk ve trc: Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000

Sübkî, Tacüddin, *es-Seyfü'l-Meşhûr fi Şerhi Akideti Ebi Mansur*, thk. Saim Yeprem, İstanbul, 2000, 1421/2000.

Uğur, Mücteba, *Ölümünün Onuncu yılı Münasebetiyle: Hasan Basri Çantay*, Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi), 1974, cilt: XIII, sayı: 6.

Taberânî (360/971), *Mu'cemu'l-Kebir*, thk. Hamdi b. Abdulmecid, Daru's-Demi'î, Riyad, 1415/1994.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (224-310), *Tefsiru't-Taberi Câmiu'l-Beyân 'An Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Tahkik: Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Trs.

....., *Câmiul-Beyan fi Tevilil-Kuran*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetür-Risale, 1420/2000.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr, *El-Keşşâf en Hakâiki Şavâmidi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut, 1407.